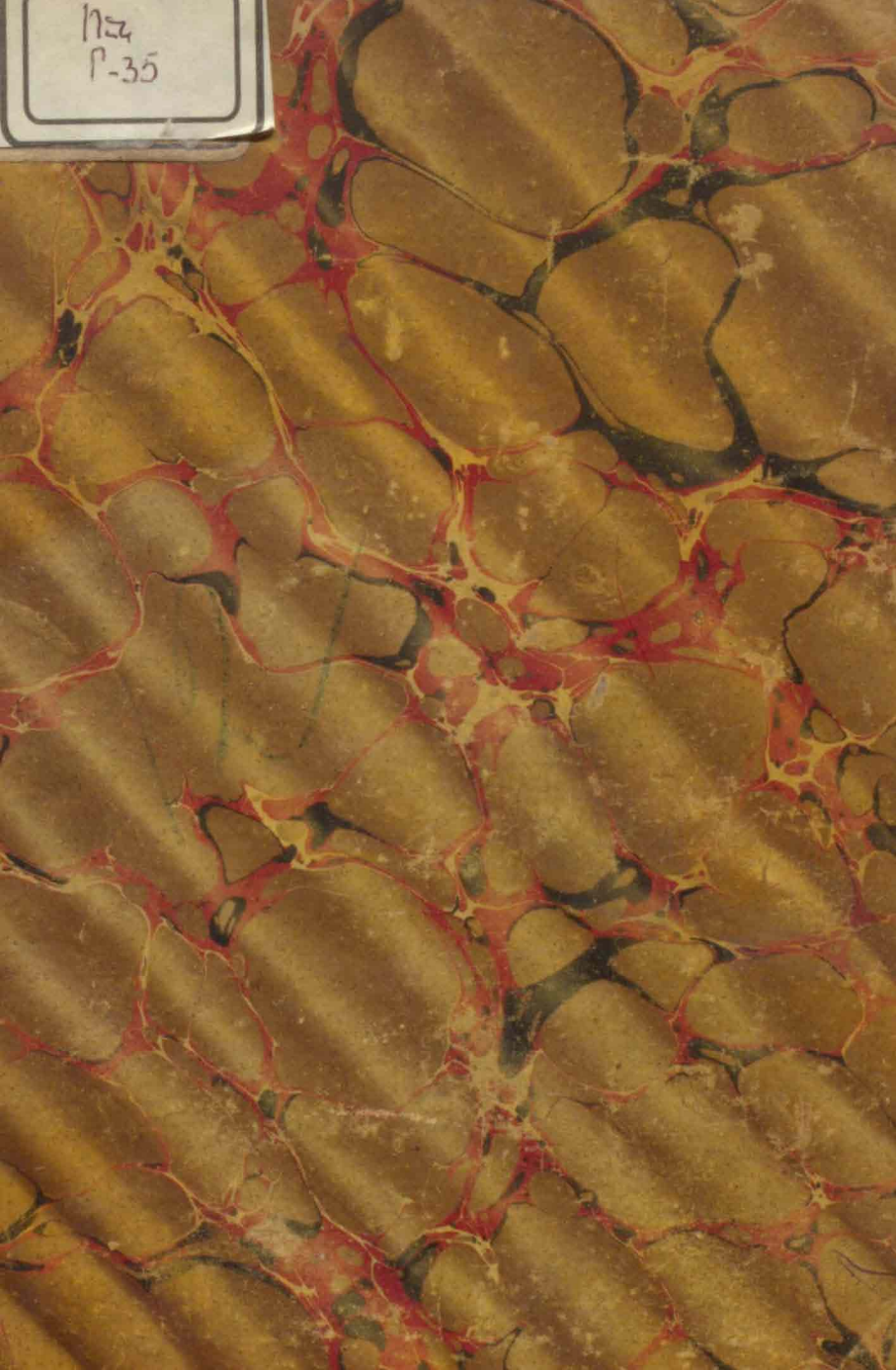
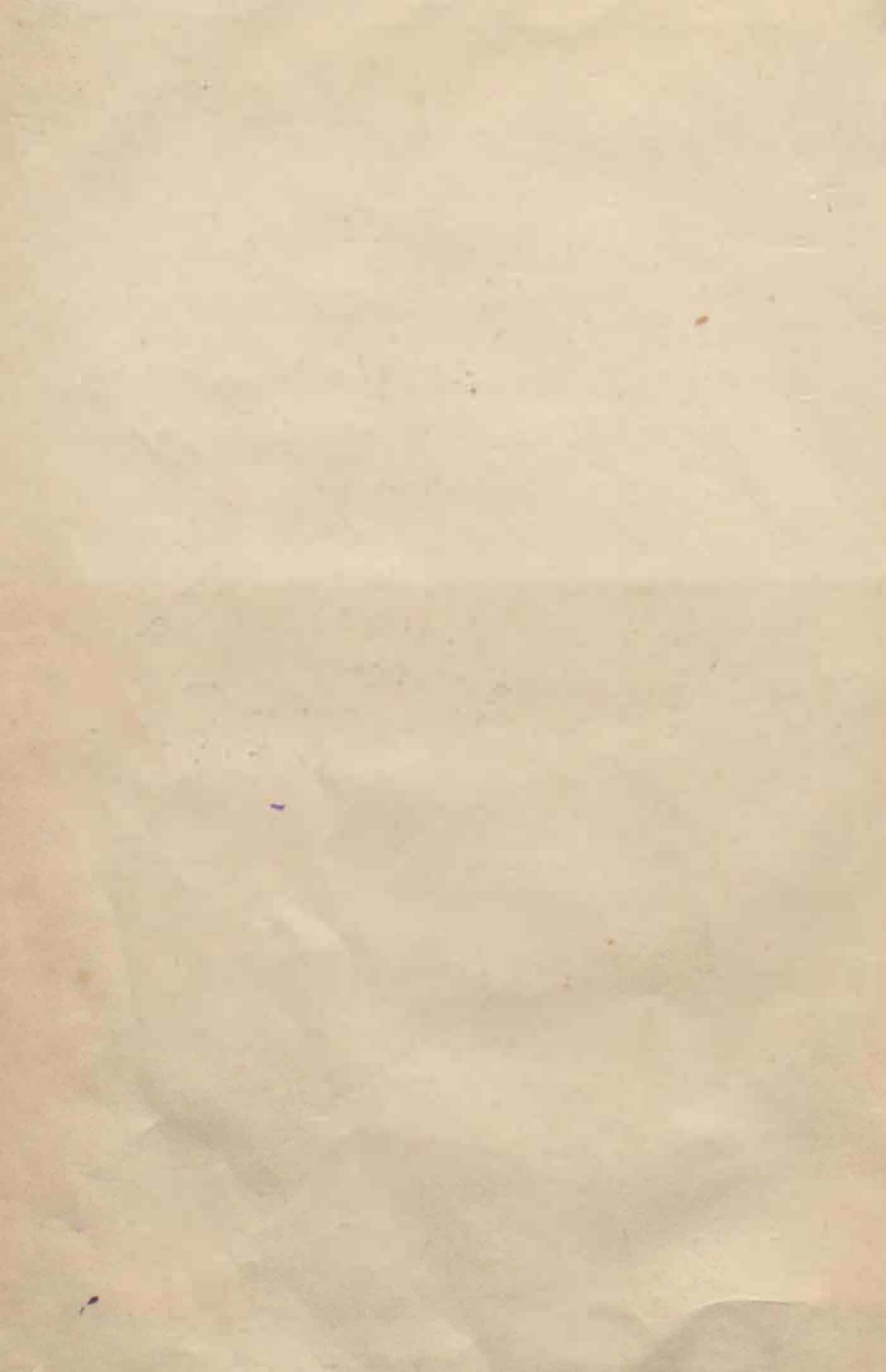

174
P-35

124
P-35

891.54

P-35 1971 P.

ԲԱՖՅԻ

Ա Ր Ծ Ի Ի

Վ Ա Ս Գ Ո Ւ Բ Ա Կ Ա Ն Ի

(ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ)

ՍՅՈՒԳՎԱԾ Է 1958

Դէ, որո՞՞ ժիր մշակ, լճէ քո արօր,
Հասաւ գործելու քեզ փառաւոր օր.
Ժամ է քեզ հիմա արար մշակել,
Բարեբեր սերմանց պտուղ ճաշակել...

ԲԱՖՅԻ

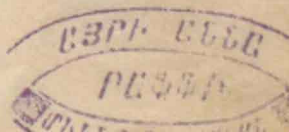

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏԳՈՒՄ

ՕՐՐԵԼԵԱՆ ՓՈՂՈՑ, Ե. № 1, 2.

1893

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 Юля 1893 года.

~~28152~~

34635

~~38555~~

Ա Ջ Դ

Ամենապատիւ Խորիմեան Հայրեկի
ամենայն Հայոց կաթողիկոս հաստա-
տուելը որպէս ամենքին ուրախացրեց,
նոյնպէս եւ մեզ, մանաւանդ որ իմ հան-
գուցեալ ամուսնուս իղձը կատարուեցաւ:

Հայութեան այդ ամենաարժանաւոր
Հովուապետի կեանքի, ու գործունէու-
թեան վերաբերեալ՝ ամուսնուս զանա-
զան թուականներում գրուածքները հա-
ւաքելով՝ ամփոփում եմ սոյն հատորի մէջ,
ձօնելով՝ Նորին Ա. հափառութեան
վսեմ անուանը:

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ԲԱՓՓԻ

Մ Շ Ա Կ

(ՆՈՒՆԻ ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ)

Մը գարնանային, օ՛ր թարմ և սիրուն,
Ղնչում է արփին նոր կեանք, ջերմութիւն.
Բայց դեռ դաշտերը ձմեռուայ քնով
Թմրած, նիրհում են, գարթնել չեն ուզում:

Եւ լի լուսերով մշակը ժրաջան
Նիհար եղներով վարում է գութան:
Զարթէք խոր քնից, ո՛վ թմրած արտեր,
Մինչ երբ պիտ' ննջէք, ամայի դաշտեր:

— Յաջողութիւն քեզ, ո՛վ անբախտ մշակ,
Մշակ՝ անպտուղ, խոպան դաշտերի,
Բարեմաղթում է մշակը մտքերի,
Որ կարեկից է քո դառն վշտերի:

Քո տխրութեան մէջ՝ խնամքով թագցրած,
Քո ճակատագրի մէջ՝ դարերով ծանրացած,
Կարդում է և նա իւր դառն վիճակը, —
Մտքեր սերմանող անբախտ մշակը:

Նա ևս քեզ պէս կորթ անապատում
Իւր ամբողջ կեանքը մաշում է, աշխատում.—
Անապատումը յամառ սրտերի
Եւ անպտղաբեր մարդկանց մտքերի:

Եւ նրա ազնիւ ճգանց փոխարէն
Տգէտը փշեայ պսակ է հիւսում.
Իսկ նա լի յոյսերով իւր սերմն է ցանում
Եւ ապագայում հունձքի է սպասում:

ՄԻ ԲԱՆԻ ԳԾԵՐ ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿԵԱՆԲԻՑ

1837 թուին վանի Այգեստան կոչուած արուարձանի ուռիները շատ անգամ իրանց հովանու տակ հրապուրում էին մի լղարիկ, բարձրահասակ պատանեակ՝ գունատ դէմքով և կրակոտ աչքերով: Նա, ամբողջ ժամերով պառկած կանաչ խոտերի վրայ, իւր մտքի սրբազան յափշտակութեան մէջ, զմայլվում էր կամ երեկոյան վերջալուսով և կամ աչերը ձգած վանայ մանիշակագոյն կապուտակի վրայ, հիանում էր հայրենիքի շքեղ տեսարաններով:

Արևը մայր էր մտնում, գիշերը պատում էր, խրճիթների ճրագները վառվում էին: Պատանին խորին մոռացութեան մէջ տակաւին այնտեղ էր գրտնվում: Կարծես թէ ուռիների խորհրդական սոսափիւնը, զեփիւռի հեղիկ շշունջը կախարդած լինէին նորան:

Գա Մկրտիչ Խրիմեանն էր, որ այդ նուիրական առանձնութեան մէջ գրում էր իւր երգերը:

Լիմ, Կտուց, Աղթամար և այլ անապատները չը կարողացան իրանց վանդակի մեջ զսպել աշխոյժ պատանին և ոչ նոցա մէջ կենդրոնացած գիտութիւնը—Նարեկի և Այսմաուրքի ընթերցանութիւնը—կարողացան գրաւել նորա սիրտը: Նա իւր ուսում-

Նասիրութեան ցանկութիւնը լրացնելու համար դիմեց գէպի Կ. Պօլիս, որ այն ժամանակ Վանի Սթէնքն էր համարվում:

Նորա չքաւորութիւնը թոյլ չը տուեց աւարտել որ և իցէ բարձր ուսումնարան, որովհետև նա ստիպուած էր միւսնոյն ժամանակ իւր օրական հացի համար մտածել: Յայց իբրև ինքնուս մարդ, իւր եռանդոտ աշխատասիրութեամբ, Խրիմեանը՝ Կ. Պօլսում մի քանի տարուայ մէջ կարողացաւ այնքան զարգացնել իւր միտքը և գիտութիւնը, որ ընդունուեցաւ որպէս զասատու մի քանի դպրոցներում և զանազան ամիրաների տներում, որոնց մէջ նորա խնամակալ համարելու է Ալվատեան Յովհաննէս էֆէնտին:

Իսկ այդ գործունէութիւնը երկար չը կարողացաւ կապել եռանդոտ երիտասարդի սիրտը Կ. Պօլսի հետ: Նորան վաղուց տանջում էր մի նպատակ, որին մանկութիւնից նուիրած էր իւր անձը: Գա էր հայրենասիրութեան զգացմունքը:

Խրիմեանը վերադառնալով Վան, գտաւ իւր հայրը վախճանած. այդտեղ իւր աւագ եղբայր Մօրիսանի թախանձանօք ամուսնացաւ Սևիկեան օրիորդի հետ, որից ունեցաւ մի աղջիկ:

Արդէն գերդաստանի հայր էր նա, երբ իւր երկու ընկերների հետ գնաց ճանապարհորդելու Արարատը, Ջիրակայ նահանգը և Գողթան զաւառը. տեսաւ Անին և Հայաստանի նշանաւոր լիշատակարանները: Այդ ճանապարհորդութեան պտուղն էր նորա «Հրաւիրակ Արարատեան» գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը: Իւր այդ երկասիրութեան մէջ Խրիմեանը թափում է իւր սրտի բոլոր կրակոտ բոցերը, որոնք

վառուել էին նորա մէջ Հայրենասիրական զգացմունքից: Նա իւր աշակերտների ձեռքից բռնած պտրտեցնում է Հայաստանը, ցոյց է տալիս նորա աւերակները, այցելութիւն է գործում Տրդատայ, Գրիգորի, Մեսրոպի, Խորենացու, Եղիշէի շիրիմներին, և նոցա գերեզմաններից կոչում է այդ անմահների ուրուականները և նորանց պատմել է տալիս Հայաստանի թշուառութիւնքը:

«Հրաւիրակ Սրարատեանը» միակ բանաստեղծութիւնն է մեր գրականութեան մէջ, որտեղ այնպէս զբաւիչ և ազգու կերպով երգվում են այն բոլոր ցաւալի զգացմունքները, որոնք զարթնում են մարդու մէջ իւր Հայրենիքի աւերակներին նայելու ժամանակ:

Իւր այդ աշխատասիրութիւնը ի լոյս բնծայելու Համար Խրիմեանը կրկին Կ. Պօլիս գնաց, ուր 1850 թուին տպագրեց Այվատեանի ծախսով: Նոյն միջոցին նա իւր բարերար և Պալեան Կարապետ ամիրայի, օգնութեամբ ճանապարհորդեց Պաղեստինը, տեսաւ Ս. Երուսաղէմը: Այդ ուղևորութեան արդիւնքն եղաւ նորա «Հրաւիրակ Աւետեաց երկրի» բանաստեղծական գործը, որի մէջ հեղինակը երգում է բիրլիական աշխարհը, Մեսիայի կեանքը և Նորա տնօրինութեանց սրբատեղեքը:

Այդ գիրքը ներշնչուած է կրօնական սրբազան ողևորութեան բոլոր սքանչելիքներով:

Այդ աշխատութիւնը տպագրուեցաւ 1851 թուին, երևի, նոյն իսկ Պալեան ամիրայի ծախսով:

Խրիմեանի այդ երկու բանաստեղծութիւնները բաւական էին նորա անունը հռչակելու և նորա գործունէութեանը մի նոր ասպարէզ բաց անելու Համար: Այն ժամանակից Տատեան Յովհաննէս ամիրայի օգնութեամբ Խրիմեանը գնում է Կիլիկիա, Սսոյ

վանքի մէջ ուսումնարան բանալու նպատակով այդ կողմերում լուսաւորութիւն տարածելու համար: Քայց հանգուցեալ Աիրակոս կաթողիկոսի յարաբերութիւնները շուտով անտանելի են դառնում նորան. գործը չի յաջողվում, նա վերադառնում է կրկին Ա. Պօլիս, նշանակվում է ուսուցիչ Խաս-Գիւղի օրիորդաց վարժարանին: Նոյն միջոցին հրատարակում է մի տետրակ պապի աշխարհային փառամոլութեան դէմ:

1852 թուին Խրիմեանը վերադառնում է Վան, նա արդէն ազատուած էր ընտանեկան կապերից, որովհետեւ իւր կինն ու աղջիկը վախճանուած էին: Նա ձեռք է գարկում Վանի մէջ օրիորդաց և տղայոց ուսումնարաններ բաց անելու, բայց իրան հակառակորդ է գտնում ոչ միայն տեղային Առաջնորդին, այլ և խաւարասէր աղաներից մի քանիսին

Նոյն միջոցին Խրիմեանի գլխում ծագում է մի միտք վարդապետ ձեռնադրուելու, որպէս զի այդ միջոցով կարողանայ իւր գաղափարները տարածել ամբողջի մէջ: Իւր այդ գիտաւորութիւնը իրագործեց Խրիմեանը 1854 թուի փետրվարի 14-ին Գարրիէլ արքեպիսկոպոսից ձեռնադրուելով վարդապետ Վարագայ վանքի միաբանութեան վրայ:

Ի՞նչ դրութեան մէջ էին այն ժամանակ մեր վանքերը Վասպուրականի և Տարօնի կողմերում: Հայաստանի այդ երկու լայնատարած նահանգները մինչև այսօր ունին իրանց մէջ հայերի աւելի բազմաթիւ ազգաբնակութիւն, քան թէ Փոքր-Ասիայի այլ գաւառներում: Այստեղ ամբողջութեամբ պահպանուած ազգային յիշատակարանները ամեն մի քայլափոխում հանդիսացնում են Հայաստանի փա-

ուաւոր անցեալը: Անայ ծովակի կղզիներում, ձորերի մէջ, բլուրների վրայ հանդիպում են հոյակապ վանքեր, որոնք լի են ճգնաւորներով և արեղաններով: Սյդ ծովերը, որոնք իրանց կեանքը նուիրել են Սաղմոսին և Նարեկին, գուրս են գալիս իրանց բներից այն ժամանակ միայն, երբ պէտք էր վանքապատկան կալուածների արդիւնքը հաւաքել, կամ թեմերից հոգևոր պտուղը ստանայ: Այնուհետև նոքա ժողովրդի մէջ չէին մտնում, այլ ազգի արծաթն էին վայելում և նորա համար աղօթում էին...: Անքերի մէջ վարդապետների խաբեբայութիւնը հասել էր վերին աստիճանի կեղտոտութեան: Նոքա պահում էին իրանց մօտ մինչև անգամ կախարդներ — ընկաւոր կոչուած մի տեսակ խելացնոր վանքական մարգարէներ, որոնք ուշքից գնալով զանազան խաբեբայ գուշակութիւններ էին անում, շարժում էին ուխտաւորների սնահաւատութիւնը և գուրս էին քաշում նոցանից աւելի արծաթ:

Խրիմեանն առաջինը եղաւ, որ իւր օրինակով ցոյց տուեց, թէ վարդապետների պաշտօնը չէ այն, որ վանքի խորշերում ազգի փողով իրանց փորը պարարտացնեն: Նա հանդէս տուրս եկաւ որպէս ժողովրդի բարեկամ և նորա գործիչ:

Խրիմեանն առաջինը եղաւ հայոց արեղանների մէջ, որ թողնելով վանքը և Այսմաւուրքի երևակայական առասպելաբանութիւնքը, սկսաւ եկեղեցու բեմից քարոզել ժողովրդի աւօրեայ կեանքի՝ նորա պիտոյքների մասին, յորդորել նորան դէպի ուսում, արհեստ և գիտութիւն: Նորա ատենախօսութիւնները նշանաւոր էին իրանց ջերմ, ազդու և զրգուիչ

բնաւորութեամբ, որոնք միշտ քաշում էին դէպի Աստուծոյ տաճարը Հարիւրաւոր խողնքի խումբը: Նորա քարոզների մէջ չէին յիշվում Եղիա մարգարէի, Թօգիկ ճգնաւորի և Սլեքսիանոս միայնակեացի անունները: Հայկը, Սրամբ, Սրշակունիքը, բոլորը լաութիւն էին առել քրիստոնէական տաճարի մէջ:

Քայց Խրիմեանը, որպէս ամեն մի Հասարակական փթած կազմակերպութեան բարեկարգիչները, շուտով բազմաթիւ թշնամիներ ունեցաւ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղն էր բռնում կղերը, և Վանից Հալածուեցաւ: Քայց նորա երկաթի ամբուութեամբ տոկուն բնաւորութիւնը երբէք չը յուսահատուեցաւ: Նա կրկին զիմեց Կ. Պօլիս, որ իւր նպատակների իրագործման օջախն էր Համարում: Իսկոյն այնտեղ Խրիմեանը նշանակվում է քարոզիչ Իւսքիւդարի Սուրբ-Խաչ եկեղեցումը, և իւր մի տարուայ ստացած արդիւնքով և մի քանի բարերարների օժանդակութեամբ՝ գնում է Սրապեանի տպարանից մի Հնաձև մամուլ, և 1855 թուից սկսում է հրատարակել «Սրծիւ Վասպուրական» անունով ամսաթերթը:

Խրիմեանն առաջինը եղաւ Հայերի մէջ, որ պատառելով եկեղեցականի նեղ-արեղայական շրջանը, Հանդէս դուրս եկաւ որպէս պուրիցիստ:

«Սրծիւր» նշանաւոր էր իւր ջերմ, գրգռողական բնաւորութեամբ և, մինչև մոլեռանդութեան Հասած, ազգասիրական ու Հայրենասիրական ուղղութեամբ: Նորա զրականական այդ նոր գործունէութիւնը ստացաւ ընդհանուր Համակրութիւն և «Սրծիւր» անսպասելի կերպով տարածուեցաւ:

Քայց Խրիմեանի նպատակը չէր գործել Կ. Պօլ-

սում: Նորա սիրտը տոչորվում էր իւր հայրենի քի մտաւոր խաւարի մէջ թմրած ազգայիններէ համար: Այդ նպատակով կազմում է նա Կ. Պօլսում մի բարեգործական ընկերութիւն «Պաշտպանողական» անունով, և ստանալով Յակոբ պատրիարզից կոնդակ և Բարձ. Դանից հրովարտակ, 1857 թուին իւր տպարանը և «Արժիւ» ամսաթերթը տեղափոխում է Վարազայ վանքը և հիմնում է այնտեղ մի ղիշերթիկ գպրոց «Փ ա ա ն գ ա լ ո ռ ա ց» անունով:

Այդ հիմնարկութիւնները հանդիպեցին անջքան դժուարութիւնների, որոնց՝ Խրիմեանի պէս տուկուն բնաւորութիւնը կարող էր միայն տանել: «Փառանդաւորաց» գպրոցի մէջ Խրիմեանը հաւաքեց մինչև 30-ի չափ աշակերտներ մեծ մասամբ զիւղացիներից, այն նպատակով որ կարողանայ զիւղերի համար վարժապետացուք պատրաստել: Առաջին անգամը Վասպուրականի մէջ մի հայոց վանքում աշակերտներն սկսան սովորել կրօնագիտութեան հետ նաև զանազան լիզուներ և արհեստներ, որպիսի են մաթեմատիկա, բնական պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ազգային պատմութիւն և այլն:

Խրիմեանը՝ իւր ազգեցութեամբ ներշնչեց թէ ընտրած վարժապետների մէջ և թէ իւր աշակերտների մէջ այնպիսի մի սէր դէպի զիտութիւնը, մանաւանդ դէպի իւր անձը, մինչ բոլորը պաշտում էին նորան որպէս իդէալ: Այդ ժամանակից ժառանգեց նա «հայրիկ» անունը: Եւ թէ որքան յառաջագիմութիւն ստացան մի քանի տարուայ ընթացքում գպրոցի աշակերտները, այդ յայտնի է նոցա յօդուածներից, որոնք տպվում էին «Արժուի» թերթերի մէջ:

Յայց խրիմեանի՝ Կ. Պօլսից բերած նիւթական օժանդակութիւնները սպառուած էին արդէն: Մի կողմից տպարանի, միւս կողմից 30 գիշերօթիկ աշակերտներով «Փառանգաւորաց» դպրոցի ծախսերի պատճառով՝ նա ընկաւ ծանր պարտքերի տակ: Միակ աղբիւրը նորա արդիւնքի մնացել էր Վարազալ վանքի եկամուտը, որ Փառանգաւորաց դպրոցին սեպհականելով, խրիմեանը յարոյց իւր դէմ Վանայ առաջնորդի և մի քանի հին կլանողներին թշնամութիւնը: Խռովութիւնը մինչ այն աստիճան բորբոքեցաւ, որ թշնամիները փորձ փորձեցին կաշառուած Քրդերի միջնորդութեամբ դաւաճանել նորա կեանքին:

Մի անգամ նա Վան քաղաքից ոտքով Վարազ էր դնում, երբ ճանապարհին հանդիպում է նորան մի քուրդ: Չարագործի դէմքը դունատվում է, նորա ձեռքերը սկսում են զողալ:

— Յարեկամ, ինչո՞ւ շփոթեցար դու, հարցնում է «Հայրիկը»:

— Ես ուզում էի քեզ սպանել, պատասխանում է քուրդը:

— Ապա ինչո՞ւ չը սպանեցիր, անխռով կերպով խրիմեանը շարունակում է իւր խօսքը:

— Աստուած չը թողեց, ասում է քուրդը և ընկնում է նորա ոտքը ներողութիւն խնդրելու:

Այստեղ երևում է Խրիմեանի բնաւորութեան բոլոր վեհութիւնը, որ նա այդ դէպքի առիթով ոչ միայն յանդիմանութիւն չի անում իւր թշնամիներին, այլ իւր բարեկամներին անգամ անփոյթ է լինում յայտնելու:

Խրիմեանը տեսնելով որ իւր պարտքերը օր ըստ

օրէ ծանրանում են, թէ դպրոցը և թէ տպարանը կործանուելու վտանգի մէջ է, նոցա կառավարութիւնը յանձնեց ուսումնարանական և տնտեսական վարչութիւնից կազմուած երկու ժողովների և ինքը դարձեալ գնաց Կ. Պօլիս: Իսկ այս անգամի գնալով այնքան օժանդակութիւն չը գտաւ, միայն կարողացաւ իւր հետ բերել մի մեծ և մի փոքր մամուլ և տպարանի համար հարկաւոր պարագայք:

1860—Թուի նոյեմբերի 10-ին նա ուղևորուեցաւ դէպի Կովկազ, դիմեց ուղղակի Ս. Էջմիածին, ստացաւ հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսից կոնդակ, ժառանգաւորաց դպրոցի անունով օժանդակութիւն խնդրելու կովկասեցի հայերից: Թիֆլիզում նա ընդունուեցաւ ժողովուրդի ընդհանուր համակրութեամբ և նորա քարոզները մեծ շարժում ձգեցին ժողովուրդի մէջ: Քայց յայտնի չէ, թէ ինչ մրրիկ բարձրացաւ, որ ի նպաստ Խրիմեանի մինչև 10000 ռուբլի ստորագրուած արծաթը օդի մէջ ցնդեցաւ, և ինքը հազիւ ճանապարհի ծախսն ստանալով հեռացաւ Պարսկաստան...:

Խրիմեանը իւր կեանքում շատ անգամ մեծ գումարներ ձեռք ձգեց, բայց նա մնաց միշտ աղքատ, միշտ պարտքերի տակ խրուած: Խրիմեանը խիստ անփոյթ էր դէպի իւր անձնական վայելչութիւնները, դէպի իւր բարեկեցութիւնը. նա իւր վրայ ոչինչ չէր վատնում, իսկ ընաւորութեամբ, եթէ կարելի է այդպէս կոչել, կօմունիստ էր: Նա որպէս անհաշիւ կերպով ստանում էր, նոյնպէս անհաշիւ կերպով սպառում էր: Հանդիպած աղքատին Խրիմեանը պատրաստ էր իւր վերջին փարան տալ և ինքը

սոված մնալ: Սեպհականութիւնը նորա համար ոչինչ նշանակութիւն չունէր, երբ նա ծառայում էր ընդհանուրի օգտին:

Քայց չը նայելով իւր միշտ նիւթական դժուարութիւններին Խրիմեանը երբեք չը վհատեցաւ իւր դործունէութեան մէջ: Նորա սիրտը մնաց միշտ հանդիստ, նա՛ մինչև ֆատալիստութեան հասած անձնավստահ էր իւր նպատակին:

Խրիմեանը նոր ոչ թէ ստանում, երբ Ա. Պօլսի ազգային վարչութեան և պատրիարքի օգնութեամբ ընտրվում է Առաջնորդ Տարօնի և Ս. Կարապետի վանքի վանահայր: Այդ վանքը միակ վանքն է բոլոր Փոքր Ասիոյ մէջ, որ Երուսաղէմից յետոյ ունի արդիւնաւոր եկամուտ: Ախտաւորների բազմաթիւ խրմբերը նա քաշում է դէպի ինքն ամեն տեղից, ուր կային Հայեր: Խրիմեանին այդպիսի մի վանքի եկամուտներն էին հարկաւոր իւր ցանկութիւններին նպաստելու: Նա անմիջապէս Վարազայ հին մամուլը փոխադրելով Ս. Կարապետի վանքը, և իւր յառաջագէմ աշակերտներից երկուսը իւր հետ առնելով, դրնում է Տարօն: 1862 թուի օգոստոսի 20-ին իւր աշակերտ Սրուանձտեանի խմբագրութեամբ Ս. Կարապետի վանքում հրատարակել է տալիս մի շաբաթաթերթ «Սրժուիկ» անունով: Նա բարեկարգում է վանքի ուսումնարանը, կանոնաւորում է վանքի եկամուտները:

Իսկ այնտեղ ևս ազաւաւների սև երամբ չէ դադարում որդայթներ լարելու արիաջան «Հայրիկի» դէմ: Քանի անգամ իւր սենեակի լուսամուտներով արձակուած հրացանների զնտակներից հազիւ է ազատվում նա: Կաշառուած Քրդերը այստեղ ևս մի քանի

վարդապետների չարանենգութեան գործիք դարձան. խռովութիւնն օր ըստ օրէ վտանգաւոր կերպարանք ստացաւ: Պատճառը խիստ պարզ էր. Խրիմեանի վանահայր լինելը վերջ տուեց մի քանի վարդապետների շահասիրութեանը, որոնք իրանց ձեռքն էին անցուցել վսնքի բոլոր արդիւնքների մենավաճառութիւնը: Իրանց նախկին ցանկութեանը հասնելու ուրիշ հնար չէին գտնում այդ անպիտանները բացի Խրիմեանի մահը:

«Հայրիկը» իւր կեանքը ազատեց փախչելով նախ Կարին և այնտեղից Կ. Պօլիս: Նորա ոսոխներից չորս վարդապետներ դատապարտուեցան յաքսոր, որոնք ազատուեցան կրկին Խրիմեանի խնդրելովը: Նոյն միջոցում «Հայրիկը» Կ. Պօլսում տպագրեց «Մարգարիտ արքայութեան երկնից» գրքոյկը:

1868 թուի 20 հոկտեմբերի Խրիմեանը Էջմիածնում ձեռնադրուեց եպիսկոպոս: Իսկ 1869 թուի 4 սեպտեմբերի նա Կ. Պօլսում ընտրուեց պատրիարկ: Նա կարծում էր, որ եկեղեցական բարձր աստիճանների վրայ կանգնելով աւելի օգուտ կարող է բերել ազգին:

Խրիմեանը հոգւով բանաստեղծ է, իսկ սրտով առաքեալ: Նա լիջեցնում է մեզ հինգերորդ գարու անձնուրաց արեղայներին, որոնք հոգւոր զինուորութեան ցուպը ձեռքներին կրած, հուրի և սուրի միջից անցնելով պտրտում էին Հայաստանում՝ ուսում, գիտութիւն և կրօնք էին տարածում:

Տասն և իններորդ դարը Հայոց եկեղեցականների մէջ, բացի Ներսէս Ե, չէ ծնել մի այլ մարդ, որի կեանքը լի լինէր այնքան բազմատեսակ անցք-

րով, որպէս եղել է Խրիմեանը: Քայց նորա Հերոսական կեանքի բոլոր վսեմութիւնքը Հանդիսանում են նորա վարդապետական օրերում, երբ կապուած էր նա Վարազայ և «Փառանգաւորաց» դպրոցի Հետ, երբ եկեղեցու բեմից Հնչեցնում էր Հայկի և Արամի անունները:

Խրիմեանի պատրիարգութեան չորս տարին անցաւ խիստ անգոյն կերպով. նա մի երևելի բան չարդիւնարերեց: Որովհետև նա կառավարչական մարդ չէր, այլ խօսքով՝ նա ուսած չէր դիպլոմատիկական խորամանկ ձևերը, որով հմուտ քաղաքագէտը պտրտեցնում է իւր նենգաւոր մեքենան:

Արդարև Խրիմեանը եռանդոտ, անհանգիստ և անվաստակելի բնաւորութիւններից մինն է: Նա սիրում է գործել, ընկնել, կանգնել և միշտ պատերազմել վտանգների մըրկածուփ խռովութեան Հետ: Քայց այդ բոլորը բաւական չէր մի սահմանադրական վարչութեան գլուխ լինելու համար: Խրիմեանը՝ որպէս շատ բանաստեղծներ՝ ի դէպ խիստ է: Նա համբերութիւն չունէր ազգային գործերի կանոնաւոր կերպով և յաջորդաբար բարեկարգուելուն: Նա պահանջում էր հրաշքներ: Նա կամենում էր Հայոց ժողովուրդը յանկարծ վերաստեղծել և ձվէյցապիայի նման ձևակերպել:

Խրիմեանի խռովութիւնները Կ. Պօլսի Քաղաքական ժողովի Հետ մի այդպիսի անհամբերութեան ծնունդ էր: Նա պահանջում էր վերաքննել Սահմանագրութիւնը, մաքրել նորան թերութիւններից և վերին աստիճանի կատարելագործութեան հասցնել: Այդ շատ գեղեցիկ միտք է, եթէ Հնարաւոր լինէր:

Քաղց Խրիմեանը յուսահատուեցաւ, թէ ինչո՞ւ չեն
հասկանում իրան և հրաժարուեցաւ պատրիարզու-
թիւնից:

Գնն, ազգի բարեկամ, ճակատագիրը կոչում է
քեզ. պատրիարզութեան սահմանափակ — պաշտօնա-
կան շրջանը քո տեղը չէ: Գնւ, որպէս Խաբալէլը Քա-
րելոնում, միշտ կարօտում էիր քո նազելի Սալիմին—
դա Վասպուրականն է: Գնն, կրկին սիրէ Վարազը, սիրէ
Ալգեստանի ուռիները... Սրժիւր և Փառանգաւորաց
դպրոցը քեզ սպասում են...:

ՀՈՂԱԳՈՐԾԻՆ

Դէ՛, դու ժիր մշակ, լծէ՛ քո արօր,
Հասաւ գործելու քեզ փառաւոր օր,
Փանձ է քեզ հիմա արտը մշակել,
Բարեբեր սերմանց պտուղ ճաշակել:

Անցաւ ձմեռը—դառնաշունչ, խոնաւ,
Բքարեր մրրիկ չէ փչում բնաւ.
Գարնան տաք օրեր, անուշիկ, պայծառ:
Ուրախ ճովաւով աւետէ ծիծառ:

Սոխակը իւր վարդին տալ նախկին բարեւ,
Քաղցր ժպտելով ծագում է արեւ,
Անաղօտ լուսով երկնից դիցուհին,
Փայլում է շողեր Հայոց աշխարհին:

Իւր անոյշ հոտով բուրէ մանիշակ,
Ի՞նչ հրճուանք՞ այժմ քեզ գործի, մշակ.
Դէ՛, լծէ՛, դու քո արօր եւ դուժման,
Յանել պտղաւէտ սերմունք գիտութեան:

Հայոց կոշտացած, անմշակ դաշտում,
Վարէ՛ քո արտը ուրախ, անտրտում,
Խոր՛ ալօս ձգէ՛ հողում արգաւանդ,
Պատառէ՛ նորա կուսական արգանդ:

Եւ արշալոյսի ցողաբեր պահուն,
Երբ օրհնի Աստուած թռչունքը անհուն,
Երբ ծագէ իւր լոյս երկնքէն Փերոս,
Եւ ծաղկունք խնկեն բուրմունք եւ ամբոս:

Հնչեցնւր, մշակ, անուշիկ քո երգ,
Եւ յառանջ վարէ օրավար քո հերկ,
Քո ժիր, գործունեայ եզներիդ ուժեղ
Կըտայ զօրութիւն մեր Աստուած անեղ:

Յանէ, դու մշակ, բարեբեր սերմունք.
Օրհնէ քո Տէր Հունձիդ արդիւնք.
Կըգայ քեզ ամառ, ջերմին եղանակ
Կըհասնի ցանքը քո այն ժամանակ:

Վ Ա Ր Ա Գ

Մեզ մնում էր տեսնել Վարագայ վանքը, այնուհետև մեր հետադատութիւնները Վանայ շրջակայքում պէտք էր վերջացած համարել:

Գեղեցիկ պայծառ առաւօտ էր, երբ ես և Ասլանը ձի նստած, դուրս եկանք Սյգեստանի ծառագարդ փողոցներից և ուղևորուեցանք դէպի վանքը: Մեր առջևն էր Վարագայ սարը իւր սքանչելի տեսարաններով: Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել: Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարագայ լեռնագագաթի ճիշտ այն ամենաբարձր կէտից, որ կոչվում է Գալիլիա: Ես առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագումն: Ինձ այնպէս էր թվում, որ տունջեան լուսատուն գիշերը հանգչել էր Գալիլիայի գագաթի վրայ, միևնոյն նուիրական այրերի մէջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարուած էր Հռիփսիմէն իւր ընկերուհիների հետ, իսկ այժմ լուսաճաճանջ պայծառութեամբ դուրս էր գալիս իւր հանգստարանից լուսաւորելու Հայոց աշխարհը: Նոյն այրերի մէջ ճգնում էր երանելի կոյսը, նոյն այրերից դուրս եկաւ և նա, և որպէս մի պայծառ լոյս, ու-

ղևորուեցաւ դէպի Արարատ, կատարելու այն մեծ բարոյական պատերազմը Հայոց Հեթանոս թագաւորի և Հեթանոսական խաւարի Հետ, որի արդիւնքը եղաւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան: Նոյն այրերի մէջ թագցրեց նա կենսատու փայտի Ս. Նշանը, որ ամփոփուած էր մի փոքրիկ խաչի մէջ և որ նորա կրճքի ու պարանոցի Աստուածային գարդն է կազմում: Ամբողջ չորս դար հրաշալի Սուրբ Նշանը մնաց այնտեղ անյայտութեան մէջ, մինչև Թօղթիկ ճգնաւորի մշտական աղօթքով յայտնուեցաւ նա, և արեգակի լուսափայլ պայծառութեամբ, Վարագայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից թռչելով, իջաւ նորա լանջաց վրայ, և որպէս մի ժամանակ գարդարում էր Հռիփսիմէի կուրծքը, այնուհետև դարձաւ Վարագայ լեռան կրճքի երկնային գարդը: Միւսնոյն տեղում Հիմնուեցան տաճարներ, որ սուրբ Նշանի անունով կոչուեցան Ս. Խաչ:—Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարագայ վանքը, ուր այն առաւօտ ես և Ասլանը գնում էինք:

Արևը բարձրացաւ: Նորա ճառագայթները հրեղէն շառաւիղների նման տարածուեցան Վանայ շրջակայքը, տարածուեցան ծովակի մանիշակագոյն մակերևութի վրայ և լուսաւորեցին առաւօտեան մաւրի մէջ ծածկուած հեռաւոր լեռները: Ինձ տիրում էր խորին հոգեգմայլութիւն: Արևի ծագումը զարթեցնում էրիմ սրտում այդ նուիրական վայրերի և այդ սրբազան լեռների վաղեմի լիշատակները: Կարծես դարերը յետ-յետ էին գնում և Հին աւանդութիւնը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջև: Կարծես կրկին երևում էր ինձ Թօղթիկ

ճգնաւորի սքանչելի տեսիլքը—կենսատու Ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարազայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից, և նորանից ցոլանում են տասներկու լուսեղէն սիւներ, որոնք Հանգչում են տասներկու տեղերի վրայ: Հրեղէն սիւները այնքան ժամանակ մնում են այնպէս կանգնած, մինչև երկրի իշխանները և ժողովուրդը տեսնում են նրանց: Յետոյ բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իւր իշխանների հետ, կառուցանում են տասներկու տաճարներ մի և նոյն տեղերի վրայ, ուր իջել էին լուսեղէն սիւները: Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղերում, ուր շինուեցան Ս. Գրիգոր և Վարմրաւոր վանքերը: Երեքը իջել էին Վերին Վարագում, որ և կոչվում է Գալիլիա: Իսկ եօթը՝ Ներքին Վարագում: Այդ եօթն տաճարներից բազկացած եկեղեցիների խումբը,— որոնց իւրաքանչիւրը առանձին-առանձին անուններ ունի,—բւրրը միասին սարի անունով կոչվում են Վարագայ վանք:

Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Հայոց եկեղեցին նորա Համար տօն սահմանեց, որ կատարվում է մինչև հիմա: Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Վարագը դարձաւ Հայոց լեռների սուրբ Սիօնը: Նորա դագաթը, նորա կուրծքը, նորա ստորոտները ծածկուեցան վանքերով, և կրօնաւորների բազմութիւնը լցրեց այդ վանքերը: Երկար տարիներ լիշեալ Ս. Նշանը պահվում էր Վարագայ վանքում, և ամեն կողմից ուխտաւորների բազմութիւնը դիմում էր այնտեղ երկրպագութեան Համար: Երկրի թէ Հարուստը, թէ աղքատը թափում էր այնտեղ իւր արծաթն ու ոսկին, նուիրում էր իւր կայքն ու կալուածները Ս. Նշանի սպասաւորներին, որպէս զի

Վասպուրականի այդ հռչակաւոր սրբավայրը միշտ շէն ու պայծառ մնայ: Արեղաները այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտութեան պտուղները և աղօթում էին աշխարհի համար:

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իւր գանձերից ահագին գումար և շինել տուեց չիշեալ Ս. Նշանի համար մի ոսկեայ տուփ և պահարան: Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի և զարդարեց նորա պահարանը մարգարիտներով և թանկագին քարերով: Երբ Արծրունիների վերջին թագաւոր Սենեքերիմը իւր ամբողջ պետութիւնը տալով յունաց կայսրին, ինքը տեղափոխուեցաւ Սերաստիա, նա յօժարեցաւ իւր թագաւորութիւնից զրկուել, բայց Ս. Նշանը տարաւ իւր հետ: Իսկ չետոյ դժբաղդ թագաւորի մարմնի հետ կրկին փոդագրուեցաւ Վարագ: Այնուհետև այդ թանկագին սրբութիւնը դարձաւ զանազան բռնակալների ազահուլթեան առարկայ: 1651 թուին Խօշար բերդին տիրող քուրդ Սուլէյման բէկը՝ Չօմար կոչուած աւաղակապետի առաջնորդութեամբ եկաւ, կողոպտեց Վարագայ վանքի հարստութիւնները և Ս. Նշանը զերի տարաւ իւր բերդը: Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնութեան դարեւոր արդիւնքները մի քանի օրուայ մէջ ոչնչացան: Չորս տարի Ս. Նշանը մնաց զերութեան մէջ: Իսկ Վանայ հատարակութիւնը այդ չորս տարուայ ընթացքում սուգ էր կատարում: Քանիցս անդամ պատգամաւորներ ուղարկուեցան և մեծ փրկանքներ առաջարկուեցան, մինչև վերջապէս կարողացան զերութիւնից ազատել իրանց աշխարհի սրբութիւնը:

Մենք այժմ բարձրանում էինք Վարազայ լեռան գառիվերը: Մինչև մի որոշ գիծ՝ այդ սարը կանաչազարդ է. տեղ-տեղ երևում են թփեր ու պրակներ, տեղ-տեղ պատած է խոտաւէտ մարգերով, շատ տեղերում ևս լեռան կողքերը ծածկուած են հասունացած գարիի կամ ցորենի ոսկեզօյն արտերով: Հրնձաւորը գործում է, մանկաղը փայլում է, և աշխատասէր մշակի թախծալի երգը հնչեցնում է հսկայ լեռան սրբազան վայրերը:

Արևը սկսել է այրել, չը նայելով որ դեռ առաւօտ է: Հովիւր իւր թաղիքեայ վերարկուն (քափանակ) ձգելով ցուպի զլխին, նորան ամպհովանիի ձև է տուել և արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարուելու համար նստել է նորա ստուերի ներքոյ: Նորա շուրջը, սփռուած խոտաւէտ արօտամարգերի մէջ, արածում են ոչխարները, մի ժայռից դէպի միւսը թռչկոտում են այծերը, իսկ աշայուրջ շները հեռուից հսկում են այդ միամիտ անասունների անհոգ զուարճութիւնների վրայ, որ կարող է մի ակնթարթում սուզի փոխուել...

Կանաչազարդ գծից դէպի վեր, մինչև գագաթը, Վարազայ լեռը մերկ է և բաղկացած է անմատչելի, թխազօյն-կարմիր ժայռերից: Այդ բարձրութիւնների վրայ խիստ հազիւ անգամ գիպել է մարդու ոտքը: Երբեմն սրաթռիչ կաքաւները միայն խմբովին թրուչում են մի ապառաժից դէպի միւսը, կամ սևափետուր արծիւր, որպէս մի սգաւոր և սևազգեստ ողի, միայնակ նստած Քալիլիայի ժայռերից մէկի վրայ, վերևից տխրութեամբ նայում է դէպի ցած, — դէպի Արծրունիների աւերակ պալատների բեկորները. այն

Արծրունիների, որոնք այնքան շատ դարեր խնամե-
ու փայփայել էին նրան...

Վարագայ լեռը Վանայ հովիտի շտեմարանն է.
այստեղից են վազում ջրերի այն բազմաթիւ վտակ-
ները, որոնք ուղղում են Սյգեստանի ընդարձակ այլ
գիւները և ջուր են մատակարարում շատ գիւղերի,
որոնք սփռուած են լեռան ստորոտներում:

Վանքին դեռ ոչ բոլորովին մօտեցած, ճանա-
պարհի մի կողմում տեսանք մի խումբ մարդիկ: Այս
տեղ, որպէս երևում էր, երկրագործական մի նոր փորձ
էին անում, վարում էին մի գութան, որ թէ իւր
ձեռով և թէ տեսակով ամենեւին նման չէր տեղական
ծանր, անշարժ գութաններին: Գութանի մաճը բըռ-
նած կառավարում էր մի բարձրահասակ անձնաւո-
րութիւն, որի հագուստից երևում էր, որ աշխար-
հական չէ: Նա ցոյց էր տալիս վանքի անփորձ մաճ-
կալներին նորաձև գութանի բանեցնելու եղանակը:
Միւսները հետաքրքրութեամբ նայում էին: Մենք,
երկրի սովորութեան համեմատ, «բարի աջումն»
ասելով՝ անցանք: Տեսնելով, որ մենք դէպի վանքն
ենք գնում, նորանցից մէկը խմբից բաժանուեցաւ,
եկաւ մեզ հետ: Գա մի երիտասարդ արեղայ էր, որ
առաջարկեց առաջնորդել մեզ մինչև վանքը: Երբ բա-
ւական մօտեցանք վանքին, Ասլանը հարցրեց նրանից.

— Մենք կարող ենք գտնել Հայրիկին վանքումը:

Այդ անունով կոչում էին վանահօրը:

— Գուք չր ճանաչեցիք նորան, — զարմանալով
հարցրեց արեղան. — Հայրիկը հէնց նա էր, որ վա-
րում էր գութանը:

— Այդ ինչ գութան էր:

— Հայրիկը նոր բերել տուեց Եւրոպայից. այսօր առաջին փորձն էին անում: Սպասում ենք ուրիշ երկրագործական անօթներ ևս շուտով ստանալ:

— Վանքը երկրագործութեամբ է. պարապում:

— Այո՛, իւր կալուածներն ինքն է մշակում: Քայց մենք ունինք վանքում և երկրագործական դպրոց:

— Երկամր կը մնայ Հայրիկը այնտեղ:

— Երկար չի մնայ: Նա տեսաւ որ դուք վանքն էք զնում, ինձ պատուիրեց, որ ձեզ տանեմ, այնտեղ Հանգստացնեմ մինչև իւր վերադարձը:

Երբ հասանք վանքը, երբ շրջապարսպի գլխաւոր դռնից ներս մտանք, երբ հետզհետէ երևան եղան այդ հինաւուրց սրբավայրի պատկառելի շինուածքները, նորանց արտաքին տեսքը միայն իմ վրայ այն տպաւորութիւնը դործեց, որ ես յակամայից սկսեցի մտածել, թէ այստեղ անպատճառ տեսնելու եմ կտուց անապատի հակադատկերը: Եւ իբաւ, այստեղ շնչում էր մի այլ կեանք, երևում էր մի այլ աշխարհ, այստեղի մթնոլորտը ներշնչուած չէր անպատական մշտավառ խնկի թուլացնող և վհատեցնող ծխով.— այստեղ միացել էին հոգևորը և երկնայինը՝ աշխարհայինի հետ:

Վանքը թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ հովանաւորուած էր ծառերով ու պարտէզներով. վազում էին սառն, յտակ աղբիւրներ, և ջրերի վտակները հաւաքուելով, մեծ աղմուկով դարձնում էին վանական ջրաղացի ծանր աղօրիքը:

— Այդ ծառերը Հայրիկի տնկածն է, — ասաց մեր առաջնորդը, — այն ջրաղացը երկար ժամանակ խանգարուած էր, չէր բանում, Հայրիկը նորոգեց:

Երկտասարդ արեղան տարաւ մեզ մի բաւական մաքուր և ճաշակով կահաւորած սենեակ, և իսկոյն սկսեց մեզ հետ խիստ մտերմական խօսակցութիւն, թէ որտեղից ենք գալիս, ուր պիտի գնանք, արդեօք պարոն բժշկապետը երկամբ պիտի մնայ Վանում, ինչ ազգից է պարոն բժշկապետը, քանի լեզու գիտէ և այլն: Այդ բոլոր հարցմունքները այն աստիճան անկեղծ էին, որ Ասլանը առանց ձանձրանալու պատասխանում էր նորան:

— Զատ ժամանակ է, որ Հայրիկը այս վանքի վանահայրն է, — հարցրեց Ասլանը:

— Զատ ժամանակ չէ, — պատասխանեց արեղան, — բայց այդ փոքր ժամանակում նա այնքան գործ կատարեց, որ մի ուրիշը, որքան և մեծ ջանք ու եռանդ ունենար, հազիւ թէ տասն, քսան տարիներէ ընթացքում կարող լինէր կատարել:

Երկտասարդ արեղան Հայրիկի աշակերտներիցն էր: Ես իսկոյն նկատեցի, և այնուհետև ինձ շատ անգամ էր պատահել նկատել, որ նորա աշակերտները նորա մասին խօսելիս, նորանց տիրում էր խորին ոգևորութիւն, և նրանք մի առանձին պարծանքով էին յիշում այն մարդու անունը, որին այնքան սիրում էին, որին այնքան պատվում էին:

— Հայրիկից առաջ, — շարունակեց նա, — այս վանքը համարեա թէ աւերակ էր. ոչ դպրոց կար, ոչ աշակերտ և ոչ կանոնաւոր տնտեսութիւն: Նորա եկամուտները կողոպտվում էին թէ ներքին և թէ արտաքին աւազակներից: Վանքը պարտքերի ներքոյ խեղդվում էր: Մինչև անգամ Ս. Նշանը գրաւ էր գրուած թուրք վաշխառուների մօտ: Բայց Հայրիկը

կեանք տուեց այդ վանքին: Յոլորը, ինչ որ տեսաք և ինչ որ պիտի տեսնէք, նորա աշխատութեան պրտուղն է: Քայց փոխարէնը, ինչ որ ստացաւ նա և ինչ որ ստանում է,— միշտ եղել է ատելութիւն, հալածանք և դաւադրութիւն իւր խաւարասէր թըշնամիների կողմից...

Վերջին խօսքը արտասանելու միջոցին երիտասարդի ձայնը դողաց: Նա պատմեց մի ցաւալի անցք, որ պատահել էր հէնց նոյն օրերում: Հայրիկը Վարդայ վանքից, որպէս նորա սովորութիւնն էր, միայնակ, ոտքով Վան քաղաքը գնալու ժամանակ ճանապարհին հանդիպում է նորան մի քուրդ: Երբ Հայրիկը իւր արծուի հայեացքով նայում է նորա երեսին, աւազակը շփոթվում է, նորա ձեռքերը սկսում են դողալ:

— Ինչո՞ւ շփոթուեցար, բարեկամ, — հարցնում է Հայրիկը իւր սովորական մեղմ ժպիտով:

— Ուզում էի քեզ սպանել, — պատասխանում է աւազակը և, չօքելով նորա առջև, զրկում է նորա ոտները:

— Ինչո՞ւ չը սպանեցիր, — հարցնում է Հայրիկը, վեր բարձրացնելով նորան:

— Աստուած իմ ձեռքը բռնեց, — ասում է քուրդը և սկսում է պատմել, թէ որպէս Հայրիկի թշնամիները կաշառեցին իրան, և որպէս ինքը խոստացաւ կատարել այդ եղեռնագործութիւնը, բայց խղճի ձայնն ասաց իրան, թէ պէտք չէ սուր բարձրացնել Աստուծոյ օրհնեալի վրայ:

— Գու էլ օրհնեալ լինիս, որդի, — ասում է նորան Հայրիկը: — Գնա խաղաղութեամբ, բայց այդ բոլորը,

ինչ որ պատմեցիր ինձ, ուրիշ ոչ ոքի չը պիտի յայտնես:

— Գու խնայում ես քո թշնամիներին, — հարցնում է աւագակը զարմանալով:

— Աստուած այսպէս է պատուիրում, — պատասխանում է Հայրիկը:

Քայց, չը նայելով Հայրիկի պատուէրին, քուրդը ամեն տեղ պատմում է նորա կեանքի դէմ դաւադրութիւն սարքող անձինքների անունները, և այդ լսում է ամբողջ քաղաքը:

— Ո՞վքեր են այդ դաւաճանները, — հարցրեց Ասլանը:

— Մի քանի եկեղեցականներ, միացած մի քանի աղաների հետ, որոնց պարագլուխն է մեր քաղաքի սրբազան Առաջնորդը, — պատասխանեց աբեղան:

— Ի՞նչն էր առիթ տուել նրանց՝ մինչ այդ աստիճան անիրաւութեան դիմել, թափել տալով մի անմեղ արիւն, — հարցրեց Ասլանը փոքր ինչ զայրացած ձայնով: — Մի՞թէ դպրոցը, լոյսը, կրթութիւնը այդքան ատելի է նրանց:

— Աս չեմ կարծում, — ասաց աբեղան, — որ նորանք լուսաւորութեան թշնամի լինին և այդ պատճառով զինուորվում են նորա տարածողների դէմ: Նրանք չեն կարող թշնամի լինել լուսաւորութեան, որի մասին ամենևին հասկացողութիւն չունին, որի վրայ երբէք չեն մտածել: Խնդիրը բոլորովին տնտեսական է: Մի ժամանակ, որպէս քանի մի ըստէ առաջ ասացի, այս վանքում կանոնաւոր տնտեսութիւն չը կար. նորա եկամուտները վատնում էին միաբանները, և ինչ էլ որ մնում էր, այն էլ Առաջնորդի կողորդն էր անցնում: Քայց երբ Հայրիկը վանահայր դարձաւ, նախ վանքը

մաքրեց անպիտան միանաններէց, նրանց փոխարէն իմբեց այնտեղ աւելի արժանաւոր անձինք, և այնուհետև վանական արդիւնքները սեպհականացրեց իւր նոր կառուցած Հիմնարկութիւնների պահպանութեան համար: Այդ բոլորից յետոյ, շատ բնական է, որ այն անձինքը, որոնք առաջ վատնում էին վանքի եկամուտները, կը թշնամանային Հայրիկի հետ:

— Քայց միթէ Հայրիկը բարեկամներ չունի:

— Աւնի, բայց Հայրիկի բարեկամներն այնպիսի կարող, այնպիսի հօօր մարդիկ չեն, որպէս նորա թշնամիները: Հայրիկի բարեկամները ժողովրդի հալածուած, հարստահարուած և ամեն իրաւունքներից զրկուած դատակարգն է: Հայրիկի բարեկամները աղքատ շինականներն են, քաղաքի արհեստաւորներն են, և անտուն, անտեղ, անհող, անջուր սարակներն ու բանուորներն են, — և մի քանի երիտասարդներ, որոնք ազնիւ սիրտ և բարի ցանկութիւններ ունին, բայց իրանց ցանկութիւնները կատարելու համար ոչինչ միջոցներ չունին:

Հայրիկը եկեղեցական աստիճանով դեռ վարդապետ էր, բայց նորա կատարած գործերը, ստացած հռչակը, վայելած ժողովրդական մեծ համարումը, — այդ բոլորը չէր կարող չը գրգռել միւս եկեղեցականների նախանձը, որոնք թէ աստիճանով և թէ դիրքով աւելի բարձր էին քան թէ նա, թէև երիտասարդ արեղան նրանց թշնամութիւնը բացազրում էր միայն տնտեսական պատճառներով: Նորա կառուցած նոր Հիմնարկութիւնները՝ իրանց նորութեամբ անգամ կարող էին օտարոտի և վնասակար թուել միւս եկեղեցականներին: Նա հիմնել էր իւր

վանքում գիշերօթիկ դպրոց, որ մի տեսակ վարժապետանոց կարելի էր համարել, ուր հաւաքել էր նա զանազան տեղերից մանուկներ այն նպատակով, որ վարժապետացուք կամ կրթեալ քահանայացուք պատրաստուեն և, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, գիւղական քահանաներ կամ վարժապետներ դառնան: Գպրոցն ունէր և երկրագործական բաժին: Գիւղական վարժապետը կամ գիւղի քահանան, Հայրիկի կարծիքով, բաւական չէ, որ պէտք է սովորեցնէին զրել, կարգալ, հաշուել, կամ կատարէին գիւղացու հոգևոր, եկեղեցական պէտքերը, — այլ միևնոյն ժամանակ նըրանք պէտք է ցոյց տային, թէ ինչպէս պէտք է գիւղացին վարէր իւր հողը և ինչպէս պէտք է դարմանէր իւր անասունները, որ աւելի արդիւնք ստանար: Քացի դպրոցից, Հայրիկը զանց չէր արել հիմնել կրթութութեան երկրորդ գործիչը՝ տպագրական մասուլը: Նորա տպարանից լոյս էին տեսնում զանազան դասագրքեր և՛ ժողովրդի մէջընթերցանութիւն տարածելու համար փոքրիկ դիւրիմաստ գրքոյկներ աշխարհիկ լեզուով, այլ և մի ամսագիր, որ խմբագրվում էր գլխաւորապէս նորա միաբանութեան աշխատութեամբ: Այդ բոլորի ի կատար ածելը՝ արժեւ էր անջնջ մեծ ջանքեր և անջնջան անտանելի տառապանքներ, որոնց դէմ միայն Հայրիկի նման մարդու երկաթեայ հաստատամտութիւնը կարող էր պատերազմել: Քանի՛-քանի անգամ նա ոտքով Պօլիս էր գնացել՝ հարուստ ամիրանների դռները բաղխելու և իւր հիմնարկութիւնների համար օժանդակութիւն խնդրելու: Նա միայնակ ստեղծեց այն բոլորը. նա առաջին օրինակը եղաւ, որ դատարկամոլ և ձրիակեր կրօնաւորների անկեղ-

նոց դարձած վանքին տուեց մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որ նա սկսեց այնուհետև ծառայել իրրև մի բարձր հիմնարկութիւն ժողովրդի հոգևոր, բարոյական և մտաւոր կրթութեան համար:

Որքան մեծ անհամբերութեամբ ցանկանում էի տեսնել այդ մարդուն, լսել նորա ձայնը և խօսել նորա հետ: Նա մեզ երկար սպասել չը տուեց, շուտով վերադարձաւ գութանի մօտից, քրտնած, փոշիների մէջ լծալծախուած: Նախ վաղեց իւր սենեակը, երևի լուացուելու համար, յետոյ եկաւ մեզ մօտ: Նա ուրախ էր, որովհետև նորաձև գութանի առաջին փորձը յաջողութիւն էր խոստանում:

Նա գեռ երիտասարդ էր, երեսուն և վեց տարեկան հաղիւ կը լինէր. այդ հասակի համեմատ՝ «հայրիկ» մականունը շատ օտարոտի կարող էր լինել, եթէ նա չունենար մի սիրող հօր խնամքը, հոգածութիւնը և բոլոր բարեմասնութիւնները՝ թէ դէպի իւր վանքն ու միաբանութիւնը և թէ դէպի ժողովուրդը: Քարձրահատակ էր նա և ամուր կազմուածքով. երևում էր, որ ծոմը, մշտական աղօթքը և խիստ ճգնութիւնները, — որոնք մեր անապատականների բարեպաշտութեան գլխաւոր արդիւնքն են համարվում, — չէին մաշել նորա մարմինը: Գլխին վեղար չունէր. շաղանակագոյն խիտ մազերը կիսով չափ ծածկում էին նորա լայն ճակատը և, դէպի յետ սփռելով, անփոյթ կերպով թափվում էին հոգօր ուսերի վրայ: Մօրուքը թաւամազ էր, որպէս անապատական առիւծի բաշը: Քայց ինչ որ աւելին շանաւոր էր նորա հեզ և միևնոյն ժամանակ այրական դէմքի վրայ, դրանք էին՝ արծուի խոշոր աչքերը և արծուի կտցածև քիթը,

որոնք թշուառների այդ վեհափառ արքայի բնաւորութեան չատկանիշներն էին արտայայտում — թէ նրա հեռատեսութիւնը և թէ նուրբ հոտառութիւնը: Գուցէ այդ էր պատճառը, որ նա ստացել էր մի երկրորդ մականուն և՛ «Աստուրականի արծիւ»: Հագուստը պարզ էր և վայելուչ, իսկ վարուողութեան ձևերի մէջ խիստ հասարակ էր նա և անկեղծ: Նայելով այդ կրօնաւորի վրայ, ի նկատի առնելով նորա անցեալը և ներկան, իսկոյն երևում էր՝ մինչև շինականի աղքատ խրճիթը խոնարհուած մարդու ռամկասիրութիւն, ռամկի բոլոր առաքինութիւններով, ռամկի բոլոր անփառասիրութեամբ, — և մարդասիրական բարձր գաղափարներով ոգևորուած միեկեղեցականի անձնագոհութիւն, որ իւր աշխատութեան հոգևոր մխիթարութիւնը որոնում է նոյն իսկ ռամկի, դարբերով թշուառացած ռամկի, հանգստութեան և բարօրութեան մէջ: Նա ժողովրդի մարդ էր և ժողովրդի համար ծնուած:

Ես առաջին անգամ էի տեսնում մի այդպիսի սիրելի անձնաւորութիւն: Նա այն տեսակ արեղանբիցն էր, որի բերանում Յիսուսի, Մովսէսի և Պողոսի անունների հետ ստէպ չիշվում էին իւր ազգի նահապետների անունները, ոչ միայն հասարակ խօսակցութեան մէջ, այլ և Սուրբ տաճարի բեմից: Նա չէր խօսում քիբրիական Պաղեստինի և «Վերին Երուսաղէմի» երանութիւնների մասին. նրա ուխտեալ երկիրը Աստուրականն էր: Հայրենասիրութիւնը հասնում էր նորա մէջ մինչև մոլեռանդութեան, իսկ կրօնասիրութիւնը մինչև բարձր առաքինութեան:

Նորան տեսնելիս, ես մտաբերում էի մեր Հինգեր-

որոգ դարի արեղաներից մէկին, որ, կարծես, նոր էր վերագարձել Աթէնքից, և ցուպը ձեռին, մի թափառական գէրվիշի նման, շրջում էր հայրենի երկրի զանազան կողմերը և տարածում էր այն լոյսն ու գիտութիւնը, որ իւր հետ բերել էր Սոկրատի և Արիստոտէլի մայրաքաղաքից: Հայրենիքը չէ ընդունում իւր մէջ կրթութեան նոր առաքեալին, իսկ խաւարասէր կղերը ատելութեամբ կատաղած է նորա գէմ: Քայց նա արհամարում է խաւարասէրների հալածանքը, և հաստատ, անվեհեր կամքով առաջ է տանում Սուրբ գործը: Մի տեղից հալածվում է նա, միւս օրը լայտնվում է մի այլ տեղում և սկսում է ցանել իւր հայրենակիցների անապատ դարձած մտաւոր անդաստանում այն բարի սերմերը, որ ինքը բերել էր հեռաւոր երկրներից: Այդպէս էր վարուել և Հայրիկը. ամբողջ Վասպուրականը նորա ընդարձակ ազարակն էր, իսկ ինքը — մի անձնանուէր մշակ:

Այդ մարդը կատարելապէս սիրահարուած էր իւր հայրենիքի՝ Վասպուրականի վրայ: Իսկ Վարագը, Վանը, Վանայ ծովակը իւր շրջակայ գաւառներով — նորամտածութեան զեղեցիկ առարկաներն էին: Քայց նա իւր հայրենիքում նոյն դրութեան մէջն էր, որպէս մի ժամանակ Խորենացին Տարօնում: Աղերը սորա գէմ ևս լարում էր զանազան որոգայթներ: Այդ էր պատճառը, որ Ասլանը, չիշելով քանի մի օր առաջ պատահած աղետաւոր անցքը, և լայտնելով իւր խնդակցութիւնը նորա ազատութեան մասին, ասաց.

— Մի վհատիք, Հայրիկ, նահատակութիւնը առաքելութեան հետ միշտ լծորդարար է ընթանում:

Հայրիկը պատասխանեց իւր սովորական ժպիտով.

— Այդպիսի դէպքեր ինձ չեն կարող վհատեցնել. ես մահից չեմ վախենում: Քայց չէի կամենայ և մեռնել, պարոն բժշկապետ, որովհետև ով որ նպատակներ ունի, ով որ գործ ունի կատարելու, կեանքը նորան պէտք է:

Երկար խօսակցութիւնից յետոյ, որ մի առ մի չեմ ուզում լիշել, Ասլանը խնդրեց Հայրիկից, որ ցոյց տայ իւր վանքի հիմնարկութիւնները:

— Մենք ամեն ինչ դեռ նոր ենք սկսում, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը, — այդ պատճառով մեր հիւրերին ցոյց տալու դեռ մի արժանաւոր բան չունինք: Մեզ մօտ ամեն ինչ դեռ իւր տղայութեան մէջն է:

— Հէնց այդ հասակից կ'երևայ ապագայ էակը, դոնէ ֆիզիքական կողմից, թէ սրբան առողջ է և սրբան լաւ է կազմուած:

— Այդ ճշմարիտ է. բայց շատ անգամ ամենաառողջ տղան ևս ջլատվում է, ալլանդակվում է վատ դայեակների և խորթ մայրերի ձեռքում:

Մենք դուրս եկանք սենեակից: Վանքի բակում ոչ ոք չէր երևում, մի զուգ աղաւնիներ միայն ճեմում էին պարտէզի կանաչագարդ ածուների շուրջը. նրանք ևս, երբ մեզ տեսան, թռան նստեցին բարձր գանգակատան գերանի վրայ: Այ մի վանքում գանգակներն այնպէս հանգիստ չէին, որպէս այստեղ: Կտուց անապատում նրանք հնչում էին ամեն ժամ, ամեն րոպէ, և հրաւիրում էին «մշտապաշտօն» միաբաններին շարունակելու անընդհատ ժամերգութիւնը: Իսկ այստեղ մերթ ընդ մերթ լսվում էր դպրոցի գանգակի ձայնը, որ որոշում էր դասամիջոցները: Աշակերտները խմբով դուրս էին թափվում, և վա-

նական լուռ, խաղաղ պարիսպների մէջ տիրում էր մի կենդանի աղմուկ: Ոչինչ այնպէս ախորժալի չէր կարող լինել, քան թէ այդ աղմուկը—մանուկ սերունդի սրտի և հոգու ձայնը, որի արձագանքը լսելի է լինում ապագայում...

Հայրիկը տարաւ մեզ նախ զրատունը, որ բաղկացած էր երեք սենեակներից, որոնց դռները բացվում էին միմեանց մէջ: Երբ մտանք սուրճին սենեակը, նա ասաց.

— Այստեղ հաւաքուած են բոլոր տպագրուած գրքերը՝ թէ հայոց և թէ օտար լեզուներով: Մեր միաբաններից իւրաքանչիւրը կարող է որոշեալ ժամերում մտնել այստեղ և օգուտ քաղել գրքերից:

Սենեակում բաւական լոյս կար. մէջտեղում դրած էր երկար դրասեղան, ծածկած կանաչագոյն մահուդով, իսկ նորա վրայ դարսած էին մի քանի լրագիրներ և ամսագիրներ, որ նոր էին ստացուել: Սենեակի շուրջը, փայտեայ մեծ պահարանների մէջ, կարգով դասաւորած էին զանազան գրքեր, որ երևում էին ապակիների ետևից: Գէպի որ կողմը որ նայում էի, աչքի էր ընկնում կարգ, ճաշակ, մաքրութիւն և պարզութիւն: Այս սենեակը թէ զրատուն և թէ ընթերցարան էր, այստեղից մտանք մի այլ սենեակ, որ ցոյց տալով, ասաց Հայրիկը.

— Այստեղ հաւաքուած են բոլոր գրչագրերը:

Կահաւորութիւնը նոյնն էր, ինչպէս սուրճին սենեակում. մէջտեղում կանաչ մահուդով ծածկած սեղան, շուրջանակի՝ փայտեայ մեծ պահարաններ, և ապակիների ետևից երևում էին մեր բազմաշխատ նախնեաց մագաղաթեայ վաստակները: Սենեակի ճա-

կատին, ոսկեայ շրջանակի մէջ, քարշ էին ընկած Սահակ Պարթևի և Մեսրոպի պատկերները, որոնք տուեցին Հայերին զիր և դպրութիւն մայրենի լեզուով:

Ես ցաւելով մտաբերեցի Կտուց անապատի եկեղեցու միջին և խոնաւ աւանդատունը, որի մէջ վառուտակ ծածկուած և մի անկիւնում յատակի վրայ թափուած դտանք ամենահազուագիւտ օրինակները նախնի մատենագրութեան:

Ի՞նչ Համեմատութիւն այնտեղ և այստեղ...

— Գրքերի ցուցակ ունի՞ք, Հայրիկ, — Հարցրեց Ասլանը:

— Ունինք, — պատասխանեց նա, դուրս բերելով մի գիրք, որ պահուած էր պահարաններից մէկում: — Մենք դեռ չենք տպում այս ցուցակը, որովհետև աշխատում ենք հետզհետէ աւելացնել գրչագրերի թիւը:

Ասլանը նստեց գրասեղանի մօտ, սկսեց թերթել ցուցակը:

— Գարձեալ բաւական գրչագրեր ունիք, — ասաց նա: — Դուք մեծ բարերարութիւն արած կը լինիք, Հայրիկ, եթէ աշխատէք այս կողմերի բոլոր վանքերից ազատել գրչագրերը և այստեղ հաւաքել: — Եւ նա պատմեց, թէ իւր այցելութեան ժամանակ Կտուց անապատը՝ ի՞նչ ցաւալի դրութեան մէջ գտաւ այդ վանքի գրքերը:

— Քոյոր վանքերում միւլնոյնը կը տեսնէք, — պատասխանեց Հայրիկը: — Քայց եթէ գիտենալիք, թէ որքան դժուարութիւնների, որքան անախորժութիւնների եմ հանդիպել, մինչև կարողացել եմ հաւաքել այդ գրքերը: Մեր վանահայրերն աւելի շու-

տով յօժարվում են, որ իրանց վանքերում գտնուած գրքերը անխնամ դրուժեան մէջ փտեն, ոչնչանան, քան թէ տան, որ մի ապահով տեղում պահուեն: Իսկ ռամիկ ժողովուրդը բոլորովին այլ կերպով է վարվում. նա իւր ձեռքն ընկած գրչագիրը տանում է և մեծ երկիւղածութեամբ թաղում է հողի տակ, ինչպէս թաղում է նա իւր սիրելի որդուն:

Ասլանը շարունակում էր թերթիլ ցուցակը:

— Այդ անում են և եկեղեցականները, — ասաց նա. — ես լսել եմ, թէ ինչպէս մի վանքում կատարել էին մի հանդիսաւոր թաղում բոլոր ցեցակեր գրքերի:

— Ես գիտեմ մի այլ՝ աւելի ցաւալի կորուստ, — ասաց Հայրիկը տխուր ձայնով և պատմեց հետեւեալ անցքը.

— Մի անապատում, որ Հայոց ծովակներից մէկի կղզում է գտնվում, յանկարծ միաբանութիւնը լսում է որ Վաթողիկոսը գալիս է վանքը, և որպէս զի Նորին Աեհափառութիւնը վանքի գրքերը իրանց ողորմելի դրուժեան մէջ չը տեսնէ, հաւաքում են բոլորը, լցնում են կթոցների մէջ և թափում են ծովը: Երբ Նորին Աեհափառութեան նաւակը մօտենում է կղզուն, նա նկատում է, որ մագաղաթի թերթիկները ջրի երեսին լողում են: Այլքները նրանցից մէկը բերում են և խփում են Աեհափառի նաւակի կողքին: Նա ձեռքը մեկնում է և վեր է առնում դժբախտ թերթը: Պատահմամբ դա լինում է Խորենացու գրքի հէնց այն կտորը, որտեղ գրուած է լինում նորա սգաւոր ողբը, որի մէջ նա այնքան դառն կերպով նկարագրում է իւր ժամանակի եկեղեցական-

ների անպիտանութիւնները: Անհափառի Հանդէպ, նաւակի մէջ, նստած է լինում կղզու վանահայրը, որ դուրս էր եկել ցամաք նորան ընդունելու: Անհափառը տալիս է նորան կարգալու սգաւոր ողբի հետեւեալ տողերը. «վարդապետք տխմարք» և այլն:

— Այդ պատմութիւնը որքան հետաքրքիր, այնքան և տխուր է, — ասաց Ասլանը: — Քայց ես լսել եմ, որ ձեր կաթողիկոսներից մէկը նույնպէս ազատ չէ եղել մի այդ տեսակ մեղքից. նա իւր նախորդների յիշատակները ոչնչացնելու համար, այրել է տուել նրանց գործերի բոլոր ատենական թղթերը: Քայց ես շատ ուրախ եղայ, որ ձեր ցուցակի մէջ գտայ բացի զրքերի անուններից և մի ամբողջ շարք զանազան կոնդակների, զանազան հրովարտակների՝ պարսից և տաճկաց թագաւորներից ստացուած, զանազան պաշմանագրերի և հին կալուածագրերի, — այդ բոլորը կարող է առատ նիւթ տալ պատմութեան:

Մատենադարանի մի առանձին պահարանում հաւաքուած էին հայոց ամենահին տպագրութիւնները, որոնք եղել են մի քանի դար առաջ Ահնետիկում, Հռոմում, Միլանում, Նոր-Ջուղայում, Ամբստերդամում և այլ տեղերում:

Գրչագրերը քննելուց չետոյ, մտանք երրորդ սենեակը, որ աւելի ընդարձակ էր քան առաջինները:

— Այս մեր թանգարանն է, — ասաց Հայրիկը, — բայց դեռ աղքատ թանգարան, որովհետև շատ ժամանակ չէ, որ գոյութիւն ունի:

Չը նայելով որ Հայրիկը խիստ համեստութեամբ էր վերաբերվում դէպի թանգարանը, բայց այդ սենեակը աւելի քան միւսները գրաւեց իմ ուշադրու-

Թիւնը: Ինչե՛ր ասէ՛ք որ այնտեղ չը կային: Ինչ որ միանգամ գտնուել էին Վանայ շրջակայքում կամ նորա աւերակների մէջ, հաւաքել էին այնտեղ: Մի տեղ, փոքրիկ գրրոցներում, որոնց վերևի երեսները ծածկուած էր ապակիով, դասաւորած էին զանազան հին դրամներ: Մի տեղ, նոյնպիսի գրրոցներում, կային զանազան կանացի զարդեր, որպիսիք են՝ ականջի օղեր, ապարանանջներ, յուլունքներ, և այլն: Մի այլ տեղ կային հնադարեան զէնքեր, պղնձեայ ծանր վահաններ, սեպաձև արձանագրութիւններով և առասպելական դրոշուածներով զարդարած, նիզակների և նետերի ծայրեր, տապարներ, սաղաւարտների և զրբահների կտորներ, — բոլորը պղնձից: Այդ բոլոր հրնութիւններից իմ ուշագրութիւնը գրաւեցին երկու փոքրիկ արձաններ միայն, որոնցից մէկը պատած էր ոսկով և ներկայացնում էր մի գեռահաս կնոջ: Նա այնքան գեղեցիկ էր, որ ես պատրաստ էի ծուներ իջնել և երկրպագել նորան: Երբ իմ հոգեզմայլութիւնը յայտնեցի, հայրիկը ծիծաղելով ասաց.

—Մեզ ևս մի ժամանակ մեղադրում էին այդ մեղքի մէջ:

—Ի՞նչպէս, — հարցրեց Ասլանը:

Հայրիկը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր, թէ որքան անախորժութիւնների է պատահել թանգարանի պատճառով: Թանգարանը շինվում է գլխաւորապէս այն նպատակով, որ այնտեղ հետզհետէ հաւաքուեն բոլոր հնութիւնները, որոնք խիստ յաճախ գտնվում են Վանայ շրջակայքում, և ժողովուրդը նրանց նշանակութիւնը չը հասկանալով՝ ոչընչացնում է: Օրինակ, պատահել էին այսպիսի դէպ-

քեր, մի զիւղացի գտել էր մի մեհեանի երկաթեայ զոհարանի մի մասը, տարել էր մի դարբնի մօտ, կոտրել էր տուել և իւր համար արօրի խոփ էր պատուիրել: Մի այլ զիւղացի գտել էր Սենեքերիմ թագաւորի փղոսկրեայ գահի առաջին ոտները և խիստ չնչին արժէքով վաճառել էր մի զինագործի, որ գնել էր խէնջարի կոթեր շինելու համար: Մի քանի տարի առաջ միանգամից գտնվում են այն երկու արձանները, որ մենք տեսանք թանգարանում: Հայրիկը մեծ դժուարութեամբ կարողանում է ազատել այդ գեղեցիկ հնութիւնները ռամկի մոլեռանդութիւնից. «կուռքեր են» ասելով, ամեն կողմից հաւաքվում են և կամենում են փշրել: Նրանցից մէկը յայտնի չէր թէ ինչ Աստուածութիւն էր ներկայացնում, իսկ միւսը, այն դեռահաս զիցուհին, որի զիսակների մէջ փայլում էր մի ճաճանչաւոր աստղ, — դա կարծվում էր, թէ պէտք է Վասպուրականի տիկինը՝ Աստղիկը լինի: Արձանները տեղաւորուած էին թանգարանի այն մասում, ուր աւելի լուս կար և որտեղ դրած էր մի հին Աստուածամօր պատկեր: Անցնում են մի քանի օրեր, յանկարծ դայրացած խուժանը յարձակվում է վանքի վրայ, փոքր է մնում, որ կործանէ թանգարանը և ոչնչացնէ ամեն ինչ: Հայրիկի երկար աղաչանքները հազիւ կարողանում են մեղմացնել խառնիճաղանճի կատաղութիւնը: Նորա յուզմունքի պատճառն այն է լինում, որ թանգարանը համարում է մի կռքատուն, ուր Աստուածամօր պատկերը դրած է կուռքերի մօտ և նրանց հետ հաւասար պաշտվում է:

— Միամիտ խուժանը կարող էր այդպէս մտածել, — ասաց Հայրիկը իւր պատմութիւնը վերջացնելուց

յետոյ, —բայց ցաւալին այն է, որ նորան զրգուել էին մեր դէմ իմ թշնամի եկեղեցականները: Ես հաւատացած եմ, որ նրանք այդ արել էին ոչ թէ չարամտութեամբ, ոչ թէ մեր վանքին վնասելու նըպատակով, այլ իրանք ևս համոզուած էին, որ մենք վանքումը կուռքեր ենք պաշտում, եթէ ոչ, նրանց կարծիքով, ինչ նպատակ կարող էր ունենալ, որ մենք կուռքերի արձանները վանքն էինք տարել և դրել էինք Աստուածամօր պատկերի մօտ:

— Իսկ եթէ նրանց պատահում է կուռքերի արձաններ գտնել, ինչ են անում, — հարցրեց Ասլանը, աչքերը չը հեռացնելով Աստուածամօր պատկերից, որի մասին էր խօսքը:

— Փշրում են, ոչնչացնում են:

— Իսկ այդ Աստուածամայրը հրաշալի բան է, — ասաց Ասլանը, շարունակելով նայել պատկերի վրայ: Գա, որպէս երևում է, XV-րդ դարու իտալացի երեւելի նկարիչներից մէկի գործն է: Բայց ինձ զարմացնում է այն, թէ ինչպէս է պատահել, որ այդ պատկերը յայտնուել է այստեղ:

— Չատ հաւանական է, — ասաց Հայրիկը, — որ բերուած լինի այն ժամանակներում, երբ վանեցի վաճառականները Վենետիկի և Իտալիայի հետ յարաբերութիւններ ունէին: Բայց զիտէք որտեղից եմ դուրս բերել այդ պատկերը:

— Ո՞րտեղից:

— Մի կիսաւեր գիւղական եկեղեցիից, որի հաչքնակիչները բոլորովին սպառուել էին և նրանց տեղը քրդեր էին բնակվում: Այդ վերջինները, գուցէ իրանք ևս հայկական ծագումից լինելով, դեռ պահպանել

էին իրանց հաւատը թէ դէպի եկեղեցին և թէ դէպի նորա սրբութիւնները:

Ատուածամօր պատկերը, որի մասին այնքան հիացած խօսում էին թէ Ասլանը և թէ Հայրիկը, ինձ ամենևին չէր գրաւում, գուցէ այն պատճառով, որ ես գեղարուեստի մասին ամենևին զաղափար չունէի: Ներկերը, որ առաջուց ևս խիստ մռայլ գոյն էին ունեցել, ժամանակների ընթացքում, աւելի և աւելի սևացել էին խնկի և մոմի ծխից: Մի տեղում մոմը, ինչպէս երևում էր, լուսարարի անհոգութիւնից, ընկած է եղել և այրել է Ատուածամօր գրկում մանուկ Յիսուսի ոտները. մի այլ տեղում կրտաւը պատուած էր:

Հայրիկը ցոյց տուեց մեզ մի այլ հնութիւն, որ, որպէս ասում էր նա, Արծրունեաց իշխանուհի օրիորդներին մէկի ձեռագործն էր, որ նուիրած էր Վարագայ վանքին: Սեղանի ծածկոց էր այդ գեղեցիկ աշխատութիւնը, որի վրայ օրիորդի ճարտար մատները ստեղծագործել էին զանազան պատկերներ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքներից:

— Զատ անգամ մեր վանքերում կամ եկեղեցիներում պատահում են այնպիսի անօթներ, զգեստներ կամ այլ իրեղէններ, որոնք մաշուած, հնացած և գործածութիւնից ընկած լինելով, այնպէս, իբրև մի անպէտք բան, ձգած են լինում եկեղեցիների խորաններում կամ պահարաններում, և այնտեղ փտում են: Երբեմն նրանց մէջ գտնվում են այնպիսի հազուագիւտ իրեղէններ, որոնք, իբրև հնութիւն, արհեստի համար մեծ նշանակութիւն ունին, — ասաց Հայրիկը. — մենք հոգ ենք տանում հաւաքելու այդպիսիները: — Եւ նա

ցոյց տուեց մեզ զանազան սաղաւարտներ, վականներ, շուրջառներ, եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գաւազաններ, հնամաշ գորգերի կտորներ, կաթողիկոսական հողաթափներ և այլ իրեղէններ, որոնք ամենահին ժամանակներում բերուել էին Հնդկաստանից, Չինաստանից, Սպահանից կամ այլ հեռաւոր երկրներից, որտեղ եղել են հայ վաճառականներ:

Յետոյ Հայրիկը ցոյց տուեց իւր դպրոցը, որ զբտնվում էր վանքի շինուածքների մի առանձին բաժնում: Ես մինչև այսօր տեսած էի երկու դպրոցներ միայն, մէկը՝ Տէր-Թօղիկի դպրոցը, այն սարսափելի դժոխքը, որի աշակերտը լինելու դժբախտութիւնն էի ունեցել, միւսը՝ Սիմօն պատուելիի դպրոցը, որ տեսայ Վանայ մէջ, և որ իւր կազմակերպութեամբ շատ չէր զանազանվում առաջինից: Այդ երկու հիմնարկութիւններից մէկը Պարսկաստանի, միւսը Տաճկաստանի հաշոց մանկավարժութեան կատարելատիպն էր, և գրեթէ երկուսն էլ սահմանուած էին մանուկների բթացնելու և թէ բարօրացէս, թէ մտաւորացէս սպանելու համար: Այդ դպրոցներից յետոյ Հայրիկի դպրոցը՝ տարակոյտ չը կայ, որ աշխարհի եօթն հրաշալիքներից մէկն էր երևում ինձ: Եւ իրաւ, նա իւր տեսակի մէջ առաջին օրինակն էր այդ երկրում, և զուցէ այդ էր պատճառը, որ իբրև նորութիւն, ենթարկուել էր այնքան հալածանքների: Ես ի հարկէ չէի կարող քննել նորա ներքին, ուսումնական կազմակերպութիւնը, նորա ծրագիրը, ինձ դրաւում էր նորա արտաքինը միայն: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտները գասաւորած էին կարգով նստարանների վրայ, և ոչ թէ, որպէս Տէր-Թօ-

գիւկի դպրոցում, խառն ի խուռն նստած էին յատակի վրայ, իրանց տակին փռած ունենալով մի կտոր հասիր կամ այծի մորթի, որ բերում էին իրանց տրաներից: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտները դասաւորած էին զանազան դասատներում, և իւրաքանչիւր դասատան մէջ վարժապետը պարսպում էր բոլորի հետ միասին: Բայց Տէր-Թօղիկի դպրոցում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրանց հասակի և ուսման աստիճանի վրայ, բոլոր աշակերտներին անխտիր ածել էին մէկ սենսակ, ինչպէս ոչխարներին ածում են մէկ զոմի մէջ, և վարժապետը պարսպում էր իւրաքանչիւրի հետ առանձին-առանձին, — մէկը վայելչագրութեամբ էր զբաղուած, միւսը ընթերցանութեամբ, երրորդը վարժապետի կօշիկներն էր մաքրում, մի խօսքով, որքան աշակերտներ կային, նոյն թուով և բաժանմունքներ կային նոյն դասատան մէջ: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ սև զբատախտակը, որի վրայ կաւիճով էին գրում: Առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտներին սովորեցնում էին առանց փայտի ու ծեծի: Այստեղ ֆայախկայ, ճիպոտներ, խրատելու քանոն և զրանց նման պատժական գործիքներ չը կային:

Բոլոր դասատներն այցելելուց չնտոյ, Հայրիկը մեզ տարաւ մի դահլիճ, որտեղ ես տեսայ զանազան հանքային վէմեր, չորացրած միջատներ, գոյնզգոյն թիթեռներ և ամենամանր պղոճներ: Միւսնոյն դահլիճում կային զանազան բոյսեր ու ծաղիկներ, այնպէս լաւ չորացրած, որ բնաւ չէին կորցրել իրանց ձևը կամ զեղեցկութիւնը: Կային և մի քանի թրուչունների պաճուճապատաններ, որոնք ինձ այնպէս

էին թվում, որ կարծես թէ կենդանի լինէին:

— Այդ բոլորը մեր աշակերտների հաւաքածուն է, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը այնպիսի հըրճուանքով, որ կարծես ինքն ևս ուրախանում էր իւր սաների առաջին երախայրիքի վրայ: — Նրանք երբեմն իրանց վարժապետների հետ փոքրիկ արշաւանքներ են կատարում մեր շրջակայ լեռների վրայ, և բնութեան մէջ՝ ծանօթանում են բնութեան հետ:

— Գա յառաջադիմութեան մի մեծ քայլ պէտք է համարել, Հայրիկ, — ասաց Ասլանը, — որ այստեղ փոխանակ աշակերտներին զբաղեցնելու աստուածաբանական միջին խնդիրներով, սովորեցնում են բնական գիտութիւններ:

— Իմ համոզմունքն այն է, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը, — որ մեր մանուկների կրթութեան հետ սլէտք է կապուած լինի և այն նպատակը, որ նրանք բացի լաւ քրիստոնեայ լինելուց, դառնան և լաւ արհեստաւորներ և լաւ հողագործներ: Մեր ժողովուրդն աղքատ է և սոված, նա հաց է պահանջում, պէտք է ուսումը միջոց տայ նորան իւր ապրուստը հայթհայթելու: Եւ հէնց այդ նպատակով ես միացրի այս դպրոցի հետ և երկրագործական բաժին, իսկ եթէ կը յաջողի ինձ, ժամանակով կ'աւելացնեմ և մի արհեստանոց: Իմ վանքի սրբերը խիստ բարի են և ներողամիտ, նրանք չեն ձանձրանալ սղոցի, խարտոցի և մուրճի ձայնից: — Այս ասելով, — աւելացրեց նա, — իմ նպատակն այն չէ, թէ պէտք է բոլորովին զանց առնել հողևոր կրթութիւնը, այլ, ընդհակառակն, պէտք է աւելի մեծ հող տանել նրա մասին: — Եւ այդ խնդրի վրայ երկար խօսելով, նա

իւր միտքը բացատրում էր նրանով, թէ գաղթականութիւնը դէպի օտար երկրներ, բացի բազմաթիւ կորստաբեր հետեւանքներից, տուեց և մի անբուժելի բարոյական հարուած Վասպուրականի ժողովրդին. հայոց պանդուխտները, օտար երկրներում թափառելով, օտար երկրներից տեղափոխեցին իրանց դեռ կուսական գրութեան մէջ մնացած հայրենիքը՝ բազմատեսակ մոլութիւններ: Նախնական բարք ու վարքի սրբութիւնը կորաւ, և մարդիկ ընկան ազականութեան մէջ: Ժողովուրդն այժմ կարօտ է բարոյական մաքրութեան: Այդ է հարկէ գլխաւորապէս կրօնի և հոգևոր կրթութեան գործը պէտք է լինի: Աշմարիտ կրօնը և նպատակայարմար հոգևոր դաստիարակութիւնը՝ թէ եկեղեցու, թէ դպրոցի և թէ ընտանիքի մէջ, կարող է այդ նպատակին հասցնել, կարող է մեր մանուկներին բարոյական ուղղութիւն տալ:

Վանքի բոլոր ուշագրութեան արժանի հիմնարկութիւնները ցոյց տալուց լետոյ, հայրիկը մեզ տարաւ իւր սենեակը: Այստեղ պատրաստուած գտանք մի պարզ նախաճաշիկ: Սեղանի վրայ նա դեռ շարունակում էր խօսել վանական կրթութեան մասին:

— Ատերը, — ասում էր նա, — հակառակ են վանական կրթութեան, և կարծում են, թէ վանքի խուլ և առանձնական կամարների տակ, հին նահատակների ու ճգնաւորների պատկերների ազդեցութեան ներքոյ, չեն կարող պատրաստուել աշխարհի համար պիտանի մարդիկ: Այդ կարծիքը կարելի էր իրաւացի համարել, եթէ հայոց վանքը լինէր այնպիսի մի հիմնարկութիւն, որպէս առհասարակ լինում են վանքերը: — Եւ նա բացատրում էր հայոց

վանքի նշանակութիւնը թէ անցեալում և թէ ներկայում, ցոյց էր տալիս, որ նա երբէք անջատուած չէ եղել ժողովրդից, երբէք չէ ունեցել իւր առանձին շահերը, այլ նրա շահերը միշտ կապուած են եղել ժողովրդի շահերի հետ: Թէպէտ եղել են բացառութիւններ, որ հիմնուել են կղերական ուղղութեամբ վանքեր, բայց դրանք, խորթ և օտար լինելով հայոց ժողովրդի յատկութիւններին, չեն կարողացել երկար ժամանակ պահպանել իրանց գոյութիւնը:

— Ինչո՞ւ օգուտ չը քաղել վանքերից, — ասում էր նա. — մեր հայրերը թափեցին այնտեղ իրանց արծաթը, նուիրեցին նրանց ընդարձակ անշարժ կալուածքներ, և այդ հարստութիւնների մեծ մասը դեռ մնացել է: Առաջ նրանց արդիւնքը ծախսվում էին ուրիշ բարեգործական նպատակների համար, իսկ այժմ կը ծախսենք մեր ժողովրդի զաւակների կրթութեան համար: Ժողովրդից ստացածը կրկին կը վերադարձնենք ժողովրդին:

— Գուք կարծում էք, հայրիկ, միայն կրթութիւնը բաւական կը լինի, — հարցրեց Ասլանը:

— Բաւական չի լինի, — պատասխանեց հայրիկը. — ժողովրդի զաւակներին ուսում տալով և նրանց միջոցներ չը տալով իրանց համար ապրուստ գտնելու, մենք միայն կը պատրաստենք ուսումնական թշուառներ: Աղքատութիւնը այդ ժամանակ աւելի զգալի է լինում, որովհետև որքան աւելանում է մարդու մտաւոր զարգացումը, այնքան աւելանում են և նրա կենսական պահանջները: Ռամիկը մի կտոր ցամաք հացով գոհ է մնում, բայց երբ այդ ու բներ մտքիւր նրա գլխում, նա կը հասկանայ, որ միսը

աւելի սնունդ է տալիս: Եւ սև կը լինի նրա օրը, եթէ միա գտնել չը կարողանայ:

Ես դարմանում էի այդ եկեղեցականի դատողութիւնների վրայ, նա բոլորովին հակառակ էր ասում, ինչ որ խօսում էին միւս եկեղեցականները. նա չէր քարոզում աշխարհի ունայնութիւնը, նա չէր պախարակում կեանքի վայելչութիւնները, պնդելով թէ մարմինը զրկելով, մարդիկ աւելի մօտենում են երկնքին, ուր պէտք է սպաւել իսկական երջանկութեան:

— Այո՛, — աւելացրեց Ասլանը, — ուսումը պէտք է լինի միջոց կեանքի իրական պահանջները հայթհայթելու համար: — Ասացէք, խնդրեմ, Հայրիկ, ո՞րն է ձեր կարծիքով ժողովրդի այժմեան ամենաանհրաժեշտ պահանջը, կամ, այլ խօսքով, ինչո՞ւմն է նրա գլխաւոր հիւանդութիւնը, որ շուտափոյթ բժշկութեան կարօտ է:

Կարծես տխրութեան մի ամպ անցաւ Հայրիկի պայծառ դէմքի վրայ, և նրա գոչը մռայլուեցաւ:

— Մեր ժողովրդի հիւանդութիւնը, — ասաց ՚ա, — այնքան բազմատեսակ է և բաղադրեալ, որ անկարելի է մի քանի խօսքով բացատրել, պարոն բժշկապետ: Բայց ձեզ, որպէս բժշկի, աւելի հասկանալի պէտք է լինի. երբ հիւանդութիւնները բաղադրեալ են, այդ դէպքում գտնում են ամենագլխաւորը, որ մահ է սպառնում հիւանդի կեանքին, և նրանից են սկսում բժշկութիւնը:

— Այդ իրաւ է: Բայց ո՞րն է գլխաւոր հիւանդութիւնը:

— Ի՞մ կարծիքով — գաղթականութիւնը:

Եւ նա սկսեց երկար խօսել այդ առարկայի վրայ.

բացատրելով այն միտքը, թէ հայլին պէտք է հնար տալ, որ կարողանայ ապահովել իւր ապրուստը հայրենի հողի վրայ, և ստիպուած չը լինի օտար երկրներում հաց որոնել:

— Ես հասկանում եմ, երբ եւրոպացին գաղթում է,—ասաց նա.—նրա երկիրն այնքան նեղ է, մարդիկն այնքան բազմացել են, որ հողը չէ բաւականանում: Իսկ մեզ մօտ՝ հողն ընդարձակ է, բայց մարդիկ նրանից օգուտ քաղել չեն կարողանում:

— Ուրեմն ինչից է յառաջ գալիս գաղթականութիւնը:

— Զատ և շատ պատճառներից.—նրանից, որ երկրագործութիւնը դեռ իւր նահապետական դրութեան մէջն է, նրանից, որ ժողովրդի արդիւնաբերող մասը, մշակը, կողոպտւում է զանազան հարստահարողներից, նրանից, որ ճանապարհների հաղորդակցութիւնները վատ են և երկրի բերքը չէ արտահանւում, նրանից, որ մենք չունինք ոչ մի ընկերութիւն, ոչ մի հիմնարկութիւն, որ նպաստէր երկրի տնտեսական դրութիւնը բարւոքելու... — Ո՞ր մէկն ասեմ:

— Գուք կարծում էք, այժմեան հանգամանքների մէջ՝ հնար կա՞յ բարւոքելու...:

Խօսակցութիւնն անցաւ այն առարկայի վրայ, թէ արդեօք կարելի է մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող կառավարութիւնը, փոխանակ նպաստելու, ինքն է արգելք դնում ամեն յառաջադիմութեան, ուր մահմեդական ցեղերի կամայականութիւնը չափ և սահման չունի, ուր մարդու կեանքը, կայքը, ամեն ընդհանուր վտանգի ենթակայ էր,—մի այդպիսի երկրում կարո՞ղ է հայը անձնատուր լինել իրազար

աշխատութեան և տնօրինել իւր կեանքի բարին:
Հայրիկն ասաց.

— Մեզ շրջապատող աննպատակ հանգամանքներէ մէջ, իրաւ է, մեր ժողովուրդը չէ կարող իրան նուիրել խաղաղ աշխատութեան, և այդ պէտք է գլխաւոր պատճառներէց մէկը համարել, որ շատերը դուրս են փախչում հայրենիքից, դնում են օտար երկրներում բախտ որոնելու: Քայց իսօ բոլոր յանցանքը չէ կարելի դնել միայն չարազորձի վրայ, որ կողոպտում է, յափշտակում է ուրիշի աշխատութեան արդիւնքը: Նոյնքան յանցաւոր պէտք է համարել և նրան, որ թող է տալիս իրան կողոպտել: Ես հաւատացած եմ, որ քուրդ աւազակը երբէք չի մօտենայ հայի ոչխարներին հօտին, եթէ զլտենայ, որ կը հանդիպի տիրոջը—հրացանը ձեռին:

— Ես էլ այդպէս եմ կարծում, — ասաց Ասլանը: — Քայց ինչո՞ւ հոգևորականութիւնը, որ կարող էր աւելի ազդել, չէ քարոզում հայերին փոքրի շատէ անձնապաշտպանութեան սովորել: Սրեւելքում կրօնը և հոգևորականութիւնը միշտ դեր են խաղացել ամեն մի հասարակական շարժումների ժամանակ, և պիտի խաղան: Հայրիկի դէմքը դարձեալ մռայլուեցաւ:

— Ես իմ պաշտօնակիցներէց այդ չեմ սպասում, — ասաց նա, — որ նրանք քարոզէին ժողովրդին անձնապաշտպանութեան սովորել. ես նրանցից շատ գոհ կը լինէի, եթէ ստրկութեան չը սովորեցնէին: Նրանք ամեն հոգսեր կառավարութեան վրայ են դնում: Կառավարութեան զործն է, ասում են, հսկել կարգի և ժողովրդի հանգստութեան վրայ: Իսկ երբ ինքը՝ կառավարութիւնը թող է, անկարգ է, այլևս ինչպէս

կարող է կարգ պահպանել: — Նրանք այդ չեն մտածում, և միշտ սպասում են, որ մի օր ամեն բան ինքնիրան կը լաւանայ...:

Յետոյ Հայրիկը մեծ ցաւակցութեամբ սկսեց խօսել այն երկպառակութեան վրայ, որի պատճառով ամբողջ տասնեակ տարիներ Վանայ Հայ Հասարակութիւնը ալեկոծութեան մէջ է գտնվում, և որ այնքան աղէտաւոր չարիքների առիթ եղաւ: Ժողովուրդը երկու կուսակցութեան էր բաժանուած. մէկի պարագլուխն էր տեղային Հոգևոր առաջնորդը մի քանի հարուստ աղաների և դաւաճան էֆէնդիների հետ, որոնք կառավարութեան պաշտօնների մէջ էին գտնվում, — իսկ միւս կուսակցութեան պարագլուխը նորահաս երիտասարդութեան մի խումբ էր, որոնց թուին պատկանում էր և Հայրիկը: Մի կողմում ոյժ, հարստութիւն և իշխանութիւն, միւս կողմում — եռանդ, բարի ցանկութիւններ և տկարութիւն: Մէկը անկարգ կառավարութեան կողմն էր, իսկ միւսը — նեղուած հարստահարուած ժողովրդի: Մէկը պահանջում էր կուրութիւն և անպայման հնազանդութիւն, իսկ միւսը բողոքում էր կատարուող անիրաւութիւնների դէմ: — Այդ բոլորը լսելուց յետոյ ես այն ժամանակ միայն աւելի պարզ հասկացայ, թէ ինչն էր դրդել Հոգևոր առաջնորդին և նորա կուսակից էֆէնդիներին՝ դաւադրութիւն գործ դնել Հայրիկի կեանքի դէմ: Եւ այդ բոլորը պատմում էր նա հանդարտ և հանդիստ կերպով, առանց վրդովուելու և առանց բարկութեան: Ատելութեան մի նշոյլ անգամ չէր նկատվում նրա խաղաղ դէմքի վրայ: Քայց նրա սառնասրտութիւնն առաջ էր գալիս ոչ թէ անտարբերու-

Թիւնից, այլ նրա մեծահոգութիւնից և բարձր առաքինութիւնից, որով ներողամտութեամբ էր վերաբերվում դէպի իւր թշնամիների չարութիւնները: Յայց միւսնոյն ժամանակ չէր կարելի չը նկատել նրա խօսքերի ու ձայնի մէջ մի ցաւ, մի դա՛ռն և խորին ցաւ, որ թագնուած էր նրա սրտում, թէ ինչո՞ւ այդպէս պէտք է լինէր, թէ այդ անհամաձայնութիւնը, այդ երկպառակութիւնները, այդ ներքին կռիւր՝ որքան ջլատում էին նրանց ուժերը, որքան ժամանակ էին խլում նրանցից, երբ կարող էին աւելի օգտաւէտ, աւելի նպատակաւարմար գործերով զբաղուած լինել:

— Ահա՛ այդպէս է լինում, — շարունակեց նա, — երբ հոգևորականութիւնը չէ հասկանում, կամ չէ ցանկանում հասկանալ իւր իսկական կոչումը, թէ ինքը Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն հաւատացեալ ժողովրդի, սպասաւորն է և նրանից ընտրուած մի պաշտօնեայ, թէ իւր բոլոր գործունէութիւնը պէտք է նուիրուած լինի նոյն եկեղեցու սպասաւորութեանը և բարեկարգութեանը. այդ դէպքում նա շեղվում է ուղիղ ճանապարհից և ընկնում է մոլորութիւնների մէջ: Նա ծառայից դառնում է տէր, սկսում է իշխել և ծառայեցնել, ի հարկէ ծառայեցնել իւր շահերի համար: Այդ ժամանակ նա միանում է մարմնաւոր իշխանութեան հետ, որ իրան նոյնպէս տէր է համարում, և նրա կողմն է բռնում: Եւ որքան անկարգ լինի այդ իշխանութիւնը, այնքան աւելի նըպաստաւոր է նրա համար: — Ուրեմն՝ այլ ևս ինչո՞ւ ենք զարմանում, որ մեր քաղաքի հոգևոր առաջնորդը միացած է նահանգապետ փաշայի հետ և ինքն էլ մի կողմից է կեղծքում խեղճ ժողովրդին....:

— Ես փաշայի հետ տեսնուեցայ, — ասաց Ասլանը, — նա չափազանց խորամանկ մարդ երևաց ինձ:

— Եւ խաբեբայ մարդ, — աւելացրեց Հայրիկը, — վնչպէս ամեն թուրք պաշտօնակալ:

Երեկոյեան պահուն, երբ օդը փոքր ինչ զովացաւ, Հայրիկը մեզ տարաւ և երկար ման էր ածում իւր վանքի շրջակայքում: Մեծ բաւականութեամբ ցոյց էր տալիս նա այն բոլորը, ինչ որ արել էր, և ինչ որ դիտաւորութիւն ունէր անելու: Այդ եռանդատ մարդը այն տպաւորութիւնն էր գործում ինձ վրայ, որպէս մի լաւ հողագործ, որին ծանօթ են իւր ազարակի բոլոր բոյսերը, բոլոր տունկերը, և որ զիտէ նրանց բնաւորութիւնը, ուսումնասիրել է նրանց կեանքը, և որ այնքան սիրում է նրանց, որպէս մի քնքուշ տիկին սիրում է իւր ձեռքով ցանած և իւր ձեռքով հասցրած ծաղիկները: Նա ցոյց էր տալիս այս և այն դաշտերը, ասելով, ահա այնտեղ սկսել են տորոնի մշակութիւնը, այդ առաջին փորձն է մեր կողմերում, որ մեծ արդիւնք է խոստանում, — ահա այնտեղ թթենիներ են տնկած, դիտաւորութիւն ունինք շերամապահութիւնը փորձել: Խօսում էր գետնախնձորի մշակութեան մասին, ասելով՝

— Գիտէք, պարոն բժշկագետ, մի քանի տարի առաջ գետնախնձորն այստեղ բոլորովին անծանօթ էր. մեր վանքը առաջինն եղաւ, որ սկսեց մշակել և մինչև այսօր մեծ դժուարութիւններ է կրում զիւղերում տարածուելու: Մեր տէր-տէրները դեռ ևս չեն լուծել այն հարցը, թէ արդեօք գետնախնձորը կարելի է ուտել պահուց օրերում:

Ասլանը ժպտաց:

— Զատերն ինձ մեղադրում են, — շարունակեց նա, [Թէ ինչո՞ւ վանքում ես հիմնեցի երկրագործական դպրոց, [Թէ մի այդպիսի հիմնարկութիւն բոլորովին հակառակ է վանքի նշանակութեանը և այլն: Ասացէք, խնդրեմ, պարոն բժշկապետ, ո՞վ արդեօք՝ աւելի քան վանականը, պէտք է ծանօթ լինի երկրի ու նրա մշակութեան գործի հետ: Վանքը լոկ աղօթատեղի չէ, նա ունի ընդարձակ տնտեսութիւն, որ կանոնաւոր կերպով կառավարելու համար պէտք է երկրագործական մեծ հմտութիւններ ունենալ: Կարգացէք մեր վանքերի պատերի վրայ քանդակած արձանագրութիւնները և դուք կը տեսնէք, որ սկսեալ մեր հին [Թագաւորներից, իշխաններից և իշխանուհիներից, մինչև մեր ժամանակների բարեպաշտները, ընծայել են մեր վանքերին ամբողջ զիւղեր, ազարակներ, ընդարձակ անտառներ, այգիներ և այլն, — այնպէս որ վանքերը մեր կողմերում, և առհասարակ Հայաստանի մէջ, ամենահարուստ կալուածատէրերն են: — Վանականներն փնչպէս կարող են կառավարել այդ կալուածները, եթէ ծանօթ չեն զիւղատնտեսութեան հետ: Ամենաբարեխիղճ կապալառուն անգամ կարող է խաբել նրանց: Քացի գրանից, իրանց անընդունակութեամբ միշտ կարող են վատնել կալուածները, ինչպէս շատ վանքերինը վատնուած է:

Ասլանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրութեամբ լսում էր, հարցրեց.

— Գուք որևիցէ վտանգ չէ՞ք նախատեսնում, Հայրիկ, երբ վանականները իրանց կալուածական հարստութեան հետ՝ կը ստանան և՛ կրթութիւն, և՛ ուսում:

— Ի՞նչ վտանգ կարելի է սպասել կրթութիւ-

նից, — Հարցրեց Հայրիկը, ոչ սակաւ գարմանալով:

— Այն վտանգը, որ կոչվում է «կղերկանութիւն»: Մինչև այսօր ձեր վանականները անգօր և անվնաս էին, որովհետև անկիրթ էին, բայց կրթութեւելով, նրանք ոյժ կը ստանան, կ'աշխատեն իշխել ժողովրդի վրայ և հարստահարել նրան:

— Այդ հազիւ կարող է պատահել մեր մէջ, — պատասխանեց Հայրիկը: «Վղերականութիւնը» հակառակ է մեր եկեղեցու ոգուն, որ կատարեալ ժողովրդական բնաւորութիւն ունի: Եւ եթէ վանականները կրթութեւելով՝ կարող են բռնանալ ժողովրդի վրայ և հարստահարել նրան, — չէ՞ որ, որքան կը կրթուին վանականները, նոյնչափով և գոցէ էլ աւելի կը կրթութուի ժողովուրդը, և այսպիսով ուժերի հաւասարութիւն կը պահպանուի, և մէկը միւսին չէ կարող ճնշել: Հոգևորականութիւնը այն ժամանակ միայն սկսում է վտանգաւոր դառնալ, երբ իւր զարգացման աստիճանով շատ բարձր է լինում ժողովրդից:

Ասլանը չը կամեցաւ այդ հարցի մասին երկար խօսել, որովհետև շատ վիճելի էր: Արեգակն արդէն սկսել էր խոնարհուել դէպի իւր մուտքը: Հայրիկը չէր շտապում վերադառնալ զբօսանքից, և ինչպէս երևում էր, նա դիտաւսրութիւն ունէր այն գիշեր պահել մեզ վանքում: Բայց Ասլանը շնորհակալութեամբ հրաժարուեցաւ, ասելով, որ քաղաքում հարկաւոր գործ ունի, և չէ կարող մնալ: Երբ վերադարձանք վանքը, Ասլանն ինձ պատուիրեց, որ իսկույն ձիաները պատրաստել տամ: Ես զնայի դէպի ախոռատունը, իսկ նրան թողցի Հայրիկի հետ միայնակ:

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանը *) արդէն ծանօթ է ազգին, «Աւետեաց երկրի» և «Արարատեան» հրաւիրակներով **) . այլ և 1845 թուին Կ. Պօլում հրատարակած ամսատետրակներով: Այս հայրենասէր հոգին եռանդոտ ազգասիրութեամբ վառուած 1857 թուականին Վարազայ վանքում Վանայ քաղաքին մօտիկ, Հաստատեց մի տպարան ու դպրոց, որ նոյնպէս ծանօթ է «Արծիւ Վասպուրականի» ամսական տետրակներից: Անցեալ տարի ճանապարհորդելով այդ կողմերում և հանդիպելով սրբակրօն չօրը, ոչ մի անձնում չէի տեսած ազգասիրական հոգին այնպէս կենդանի, որպէս այդ արժանապատիւ կրօնաւորի մէջ:

*) Խրիմեանը ծնուել է 1820 թ. ապրիլի 4-ին:

**) Հայրիկը բացի հրաւիրակներից (որոնցից «Հրաւիրակ Արարատեանը» հրատարակուեց բ. տպագրութեամբ 1876 թ. չաւելուածով և «Հրաւիրակ Աւետեաց երկրի» հրատարակուեցաւ անցեալ տարի բարեփոխուած և սրբագրուած), ունի և այլ աշխատութիւններ, ինչպէս «Դրախտի ընտանիք», «Սիրաք և Սամուէլ», «Յիսուսի վերջին շաբաթը», «Մարգարիտ արքայութեան», «Առա խաչի», «Վանգոյժ», «Հայդոյժ» և «Պապականութեան դէմ», իսկ ձեռագիր աշխատութիւններից «Պապիկ և թոռնիկ»:

Ծան. Հրատ.

Մի կողմից թշնամիների ահազին բազմութիւնը, միւս կողմից արծաթի պակասութիւնը չէին կարողացել հատանել նրա յոյսը, շիջուցանել նրա ազգասիրութեան կրակը: Խեղճը ամենայն հալածանք, ամենայն թշնամութիւնք, մինչև անգամ մահ յանձնէր առած՝ իւր իղձը կատար հասուցանելու համար, այնտեղ միտքս եկաւ մի հայրենասէրի ազգու երգ.

— «Հուրըն սիրոյ իմոյ ազգի
Միշտ ի խարոյկ սրբախ վառի,
Ջուրբք արտասուաց ո՛չ շիջանի.
Յգնեա՛, Յիսուս, Փրկիչ բարի»:

1858 թ.

Կ. ՊՕԼՍԻ Ս. ՊԵՏՐԻԱՐԳԻ (ԽՐԻՄԵԱՆԻ) ՀԲԱԺԱՐՈՒՄԸ
(1873 թ.)

Ֆրանսիական կրթութեան վայրիվերոյ ազդեցութիւնը յայտնւում է պօլսեցու կեանքի ամեն մի երևոյթի մէջ, միայն այն զանազանութեամբ, որ այնտեղ ամբօխի կուսակցութիւնները, նրանց շարժումները, խռովութիւնները և լեղափոխական ցոյցերը՝ մեծ մասամբ լինում են նպատակաւոր, ծառայում են ընդհանուրի օգտին և նրա ազատութեանը, իսկ Կ. Պօլսում — միայն մի քանի էֆէնդի ազաների չար կրքերին:

Սյգպիսի հանգամանքներում խառնիճազանճ ամբողջը բոլորովին անգիտ ակցաբար առանց մի բան հասկանալու, թեքվում է երբեմն այս, երբեմն այն կուսակցութեան կողմը և շարժվում է նրանց պարագլուխների ձեռքում որպէս մի կրաւորական մեքենայ:

Կ. Պօլսի վերջին պարբերական թերթերը զբաղուած էին Սր. Պատրիարզի հրաժարման հարցով: Նախ քան խօսելը այդ խնդրի մասին, մի թեթեւ հայեացք ձգենք Տաճկաստանի հայոց սահմանադրական վարչութեան կազմակերպութեան և նրա գործադրութեան ձևերի վրայ: Սահմանադրութիւնը Կ. Պօլսի մէջ ունի զանազան ժողովներ՝ — Խառն, Թաղական, Կրօնական, Քաղաքական և այլն,

և ընդհանուր ազգային ժողով: Աերջինը, եթէ կարելի է այսպէս կոչել, Հանդիսանում է որպէս բարձր կենդրոնական կայարան ընդհանուր տաճկաբնակ Հայերի գործերին:

Երևակայեցէք, սահմանադրական վարչութեան գործադրութիւնը դեռ չէ անցել Քոսթօրից: Գաւառները դեռ զուրկ են իրանց յատուկ ժողովներն ունենալուց. նրանց գործերը՝ բոլորովին անմշակ և առանց տեղային դատարաններում քննուելու՝ պէտք է Կ. Պօլիս դան և այնտեղի ժողովների քննութեանը ներկայանան: Արդեօք ինչ փաստերով և ինչ ապացոյցներով Կ. Պօլսի ժողովները կարող էին քննել և իրանց վճռաՀատութիւնը տալ, օրինակի Համար, Անի, Մուշի, Պրուսսայի մէջ պատահած մի անցքի: Գործը ձգձգվում է տարիներով, դատախազների և դատարանի կողմից բացվում են անընդհատ գրագրութիւններ, մինչև, որպէս յաճախ պատահում է, դատախազները անձամբ ստիպվում են Կ. Պօլիս դիմել և ամիսներով իրանց վիճմունքների վճռին սպասել:

Մի այդպիսի վարչութեան ձևը ոչ միայն անկարելի է գտնել քաղաքակրթուած պետութիւններում, այլ և վայրենի ազգերի մէջ անգամ նրա օրինակը Հազուադիւտ է: Որովհետև Կ. Պօլսի Քաղաքական ժողովը երբէք չէ կարող, և անկարելի է որ կարողանայ, Տաճկաստանի աւելի քան երեք միլիօն Հայ ժողովրդի պէտքերը հոգալ և նրանց պահանջմանցը լրացուցիչ բաւականութիւն տալ, երբոր նա՝ նոյն իսկ Կ. Պօլսի մէջ պատահած գործերը քննելու և վճռելու անձեռնՀաս է:

Յիշեալ Հանգամանքներն աչքի առաջ ունենա-

լով Սր. Պատրիարքը առաջարկում է Քաղաքական ժողովին կազմել երկու մասնաժողովներ, մինը՝ տեղական գործոց համար, միւսը՝ գաւառական գործոց համար, որպէս զի նրանք թեթևացնեն տարիներով վէր թափուած գործերը:

Սյդ պատճառով Սր. Պատրիարքը ներկայացնում է մի ծրագիր Քաղաքական ժողովի քննութեանը, որի մէջ բացատրում է նա, թէ Սահմանադրութեան արդի օրէնքները և նրանց գործադրութեան ձևերը անհամապատասխան են հայ հասարակութեան ներկայ պիտոյքներին, և խնդրում է նորից վերաքննել Սահմանադրութիւնը, լրացնել նրա թերութիւնները, և ընդհանուր թուրքաբնակ հայերի պահանջմանցը յարմարաւոր կացուցանել:

Քաղաքական ժողովը ոչ միայն ուշադրութիւն չէ դարձնում Սր. Պատրիարգի մի այդպիսի առաջարկութեան վրայ, այլ արժան էլ չէ տեսնում ընդհանուր ժողովին ներկայացնել: Սյտեղից ծագում են երկպառակութեան պատճառները Սր. Պատրիարգի և Քաղաքական ժողովի մէջ, որ հետզհետէ աւելի ծանր հետեւանքների հասնելով, Խրիմեանը ստիպուած է լինում թողնել պատրիարքական աթոռը և իւր հրաժարականը տալ:

«Մասիսի» 1873 թ. 1419 համարում կարգալով այդ հրաժարականի գրաւոր պատճէներ, որ մատուցել է Խրիմեանը երեսփոխանական ժողովին, — մի ցաւալի տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վրայ, թէ ինչ անպիտան դրութեան մէջ է Սահմանադրութիւնը Կ. Պոլսում, և որպիսի անզարգացած և չարանախանձ անձինքներից է բախկանում նրա վար-

չութիւնը: Օրինակի համար՝ Քաղաքական ժողովի անդամները յայտնում են, թէ Սահմանադրութիւնը ամենեւին վերաքննութեան կամ փոփոխութեան կարօտութիւն չունի, և համարում են Խրիմեանին հակասահմանադրական, որ պահանջելով այդ փոփոխութիւնները մեղանչում է Սահմանադրութեան սրբազնութեանը դէմ... Զարմանալի յետագէմ միտք, որ մեր դարում բոլորովին հիւանդօտ ուղեղներիցնօրք համարելու է: Մի ժողովուրդ, որ կառավարվում է անփոփոխ օրէնքներով, նա կը մնայ անփոփոխ անշարժութեան մէջ:

Այդ վէճերը քննելու համար կազմուած երեսփոխանական ժողովը բոլորովին իրաւացի է համարում Խրիմեանի հրաժարմանն առիթ եղող պատճառները, և նրա բացատրութիւնները չարգելով, նորից հրաւիրում է պատրիարքական աթոռն ընդունելու: Սրբազան Հայրիկն ընդունում է այդ առաջարկութիւնը:

Վերջացնում ենք մեր խօսքը նրանով, որ Կ. Պօլսի Սահմանադրութիւնը երբէք հասնել չէ կարող իւր նպատակին, քանի որ նա Կ. Պօլսի մէջ է միայն կենդրոնանում, քանի որ չեն աշխատելու նրան հանրային դրութեան վերածել և բոլոր տաճկաբնակ հայերի համար նրա գործադրութիւնը կարևոր կացուցանել:

1873 Թ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Կ. ՊՕԼՍԻ ՄԷՋ ԵՒ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵՄՈՒԼԸ

(Խրիմեանի առիթով):

Ամեն մի Հասարակութեան մէջ զանազան կուսակցութիւնները, ժողովրդական շարժումները և նրանց յուզմունքը, նոյն Հասարակութեան կենդանութեան արտայայտութիւններն են: Ինչ Հասարակութեան մէջ չեն երևում դրանք, այնտեղ տիրում է մեռելային անշարժութիւն, աւելի պարզ ասած, այնտեղ կեանք չը կայ:

Ազգային մամուլը, — պարբերական Հրատարակութիւնները, — թարգմաններ են ժողովրդի պահանջների և նրանց պիտուքների: Նրանք քննում են ամեն մի Հասարակական երևոյթ և իրանց Համոզմունքին յարմար ուղղութիւն են տալիս նրանց ընթացքին: Եւ Հետևաբար նրանցից ամեն մինը դառնում որևիցէ կուսակցութեան օրգան:

Այդ լինում է ամեն քաղաքակրթուած ազգերի մէջ:

Կ. Պօլսի Սր. Պատրիարքի և Քաղաքական ժողովի մէջ տեղի ունեցած երկպառակութիւնները պատճառ եղան, թէ առաջինին և թէ վերջինին Հրատարուել իրանց պաշտօնից: Այդ դէպքը առիթ տրւեց երկու կուսակցութեան բաժանմանը, որոնց մինը՝

— եթէ թող կը տւուի մեզ այսպէս կօչել՝ — Խրիմեանական, միւսը՝ Հակախրիմեանական:

Այդ երկու կուսակցութիւններն ունեցան իրանց կողմնակիցները, ոչ միայն էֆէնդիներից, այլ և կաշառուած մշեցի համալսերից և ջրբերներից... Եւ տեղային լրագրներից երկուսը նրանց օրգաններ հանդիսացան, «Մասիսը» խրիմեանականներին, իսկ «Պրագիրը» հակախրիմեանականներին:

Մենք աւելորդ չենք համարում ուշագրութիւն դարձնել այդ երկու լրագրի մէջ ծագած բանակռուի այն կէտերի վրայ, ուր թողնելով քննելի առարկան, անցնում են անձնականութեան, աշխատելով մինք միւսի պատուին մուր քսել: Միայն կ'ասենք այսքանը, որ հայոց լեզուն, իբրև ասիական լեզու, դժբախտաբար այնքան լի և հարուստ է հայհոյական բառերով, որ ծանր բանակռուի մէջ նրանց գործիք ընտրողը երբէք չէ կարող հասնել մի օգտաւէտ հետեւանքի և նրանց պօլեմիկային վերջ չի լինիլ:

Անցնենք բանակռուի բուն նիւթին:

Այդ մասին Կ. Պօլսի լրագրութիւնը, այնքան անորոշ և աննշան նիւթեր է հաղորդում, որ ընթերցողը դժուարութեամբ է կարողանում հասկանալ, թէ ինչ առարկայի վրայ է բանակռուը: Մենք կարդում ենք նրանց յօդուածների մէջ դատարկ խօսքեր շատ, բայց միտք, լօգիկա և եզրակացութիւններ՝ ոչ երբէք: Որովհետև վիճաբանութեան բուն առարկան խեղդվում է կրքերից և ատելութիւնից դուրս վիժած հայհոյեանքների և լուտանքների մէջ: Իսկ թէ պօլեմիկոսին չաջողուել էր արձակել դէպի իւր հակառակօրդը մի քանի կոշտ սրախօսութիւն-

ներ, նա արդէն յաղթութեան մրցանակը տարած է համարում:

Աերջապէս այդ Տաճկաստանի հայ լրագրութեան ողորմելի յատկանիշն է, քանի որ նրանք չեն սովորել առողջ դատողութիւնը:

Խրիմեանը, հիմնուելով իւր չորս տարուայ պատրիարքութեան փորձերի վրայ, տեսնում է, որ Սահմանադրութեան արդի կանոնադրութիւնները և նրանց վարչական ձևի զործադրութիւնը, անգոհացուցիչ է ազգի այժմեան պիտոյքներին, և պահանջում է նորից վերաքննել Սահմանադրութիւնը և լրացնել նրա թերութիւնները: Իւր մի այգպիսի առաջարկութիւնը ապացուցանելու համար նա բերում է ժԳ. յօդուածով դանազան խնդիրներ, որոնց Սահմանադրութիւնն իւր տասն և երեք տարուայ ընթացքում՝ չէ կարողացել որևիցէ հոգ տանել: Եւ դրա պատճառը Խրիմեանը գտնում է նոյն իսկ Սահմանադրութեան թերութիւնների մէջ:

Ահա այն խնդիրները, որ մենք քաղում ենք «Մասիսի» 1419 համարից:

«Ա. Ազգային վարչութիւնն իրապէս կենդրոնական և հանրային գրութեան վերածել և Կ. Պոլսոյ համար առանձին տեղական վարչութիւն մը կազմել:

«Բ. Ազգային պաշտօնէութեան բարեխնամ պատվարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնն օգտակար գրութեան և աւելի օրինաւորութեան վերածել:

«Գ. Սահմանադրութեան ընտրողական օգտակար սկզբունքը չարաչար չը գործածելու համար՝ ապահով և կարևոր եղանակ որոշել:

«Գ. Ազգային տուրքը կանոնաւորել և ընդհանրացնել:

«Ե. Ազգային պաշտօնէութեան համարատուութիւնն ու համարաութիւնը պարտաւորիչ եղանակի մը մէջ դնել:

Զ. Եկեղեցականաց ներկայ տնկերպարան վիճակն և ընթացքը կերպաւորել և կանոնաւորել, համաձայն Հայաստանեայց առաքելական Եկեղեցւոյ նախնի ոգւոյն օրինաց և ուղղութիւն:

«Է. Առաջնորդական պաշտօնավարութեան և համարատուութեան օրինաւոր և սնխուսափելի եղանակ սահմանել:

«Ը. Ազգային Վանօրէից և Եկեղեցեաց կալուածներն ու եկամուտներն ապահովել և Ազգի բարոյական օգտին ծառայեցնել:

«Թ. Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ անկախութիւնը հաստատուն պահելու և քրիստոնէական ճշմարիտ գիտութեան լոյսն Ազգին մէջ ծաւալելու համար՝ ամեն կարևոր միջոցներ ձեռք առնել, և ջանալ Ազգին մէջ պատահած կրօնափոխութեան առաջքն առնուլ:

«Ժ. Ազգին մէջ ուսումն և գիտութիւն ծաւալելու համար նոր և ազդու միջոցներ ձեռք առնուլ:

«ԺԱ. Ազգային դատարակութեան համար դրամազուլի հաստատել:

«ԺԲ. Նախակրթական ուսումն ընդհանրացունելու գիւլութիւններ դտնել և քանի մի կրօնական բարձր ուսումնարաններ բանալ:

«ԺԳ. Հայոց ազգային ընտանեկան կեանքն՝ այն է ամուսնական և բարոյական կապերն՝ ամրապնդել:

գեղձումները բառնալ, պանդխտութեան առաջքն առնուլ, և Ազգը մի հանրական ընտանիք կազմելու գրութեան վերածել: Ներքին և արտաքին հարստահարութիւնները բառնալու համար Բարեխնամ Տէրութենէն աւելի զօրաւոր միջոցներ խնդրել, գաղթականութիւնն արգելել, ազգային անհատական իրաւունքները պաշտպանել, որով և ազգի ամբողջութիւնն ապահովել»:

Այդ խնդիրները, որ Ազգի կեանքի և մահուան խնդիրներն են, եթէ Սահմանադրութիւնը մինչև այսօր չէ կարողացել զոնեա մասամբ իրագործել, կը նշանակէ, որ նրա թէ կանոնադրութիւնները և թէ վարչութիւնը չունի իւր մէջ այն զօրութիւնը, որով կարողանար հոգալ հասարակութեան պիտոյքները: — Արեմն Խրիմեանի ենթադրութիւնը Սահմանադրութեան վերաքննութեան և նորա կատարելագործութեան մասին բոլորովին իրաւացի է:

Սահմանադրութեան կանոնները աստուածադրոշմ պատգամներ չեն, որոնք տւէին մինչև դարերի վերջը: Նրանք կարող են ալնքան փոխուել, որքան փոխուում են հասարակութեան պահանջները: Արովհետև ժողովրդի կեանքն է ծնեցնում օրէնքները և ոչ թէ օրէնքներն ծնեցնում են նրա կեանքը:

Բայց Քաղաքական ժողովը, փոխանակ քննելու թէ մինչև որ աստիճան իրաւացի էր Խրիմեանի առաջարկութիւնը, բաւականանում է մի լոկ զրպարտութեան բառով՝ «Խրիմեանը հ ա կ ա ս ա հ մ ա ն ա գ բ ա կ ա ն է» և հաշվում է մի քանի գեղձումներ, որ նա իբր թէ արել է իւր կառավարութեան մէջ:

Ա. Վանայ Պօղոս վարդապետին՝ առանց կրօ-

նական և Քաղաքական ժողովի գիտութեանը՝ աքսորելը: Բ. Ս. Երուսաղէմի խնդրի մասին ինքնագլուխ հեռագիր քաշելը: Գ. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին աւելի իրաւասութեան արտօնութիւն տալը, քան դաւառական Առաջնորդներին: Դ. Սր. Պատրիարքի՝ իւր ամսականին վերաբերեալ Քաղաքական ժողովոյ որոշման թուղթը պատռելը: Ե. Քաղ. ժողովի հակառակ մութաթալ հաւաքելը: Զ. Քաղաքական ժողովի որոշման հակառակ՝ Մշոյ Ս. Կարապետի վանուց մութաթալի պարտքի մասին զիր գրելու արդելքը: Է. Բալուի Առաջնորդին՝ Խառն ժողովոյ որոշմանը հակառակ պաշտօնագիր գրելը: Ը. Դատը զիւղի խնդիրը: Թ. Բարձ. Գրան նախարարաց հետ պաշտօնական այցելութիւնների խնդիրը: Ժ. Ս. Պատրիարքի ամսականի խնդիրը: ԺԱ. Ս. Պատրիարքի Քաղաքական ժողովի հետ նախատանօք վարուելը:

Այդ զեղծումները մինչդեռ քննուած չեն, մենք չենք կարող ասել, թէ որքան իրաւացի էին նրանք: Միայն կ'ասենք մի բան, այն է, որ մասնաւոր զեղծումները որեւիցէ իրաւաբանական կանոնի դէմ չէ նշանակում մեզանչեւ օրէնսդրութեան ընդհանուր սկզբունքի, կամ նրա ամբողջութեան դէմ: Խրիմեանը, եթէ ճշմարտացէս այդ բոլորը արած ևս լինէր, դարձեալ նա Սահմանադրութեան թշնամի չէ կարող համարուել և ոչ էլ այդ առիթով կարելի է նրան «հ ա կ ա ս ա հ մ ա ն ա դ ր ա կ ա ն» կոչել: — Գրանք լոկ հրէական աղմուկներ են, «նա կամենում է օրէնքը լուծանել...» և բնաւ չեն կարող արդելք դառնալ Խրիմեանի այն առաջարկութեանը, որ նա գտանում է Սահմանադրութեան մէջ թերութիւն-

ներ և պահանջում է վերաքննել և լրացնել նրանց:

Կեռ Սր. Պատրիարզի և Քաղաքական ժողովի մէջ ծագած վերոյիշեալ երկպառակութիւններն իրանց լուծմանը չը հասած, Ազգային երեսփոխանական ժողովը պատրիարզութիւնից հրաժարուած Խրիմեանին կրկին իւր աթոռը հրաւիրեց, բայց գործի քննութիւնը մնաց Ազգային Ընդհանուր ժողովին:

Այժմ խրիմեանական և հակախրիմեանական կուսակցութեանց օրգանների—«Մասիսի» և «Օրագրի»—բանակաւորի գլխաւոր նիւթը եղած է այդ վէճը, մինը՝ Մասիսը՝ պնդում է որ Ընդհանուր ժողովի նիստը պէտք է որ բաց լինի. միւսը՝—Օրագիրը՝— թէ դռնափակ պէտք է լինի: Ամբողջ համարների էջերը այդ երկու լրագիրները մտաւում են այդ առիթով, դեռ ևս որևիցէ եզրակացութեան հասած չեն:

Այստեղ երևում է Կ. Պօլսի լրագրութեան դատարկ շատախօսութիւնը, որ փոխանակ քննելու, թէ ինչ նպատակով է կազմում Ազգ. Ընդհանուր ժողովը իւր նիստը, և ինչ պէտք է լինի նրա դատողութեան առարկան, նրանք խօսում են մէկ բանի վրայ միայն՝—նիստը փակ պէտք է լինի, թէ բաց:

Մենք չենք հերքում, որ նիստի փակ կամ բաց լինելու խնդիրը դարձեալ իւր կարևորութիւնն ունի, բայց լրագրութեան գլխաւոր պարտաւորութիւնը այն է, որ նախ քան նիստի կազմուելը վիճելի առարկայի մանրամասնութիւնները քննէ, բացառիչ և նրանց հասարակական կարծիքին հաղորդէ, որպէս զի վէճը նախ քան նիստի կայանալը բոլորովին մշակուած լինի:

Օրինակի համար, վէճը ծագել է այն հարցից, թէ արդեօք հարկաւոր է Սահմանադրութիւնը վերաքննել, թէ ոչ: Խրիմեանական կուսակցութեան օրգանը՝ «Մասիսը» — մինչև այսօր կատարելապէս չը բացաղրեց, թէ Սահմանադրութեան ո՞ր կէտերն կարօտ էին վերանորոգութեան, և ոչ հակախրիմեանականների օրգանը՝ «Օրագիրը» — հերքեց այդ, իւր խօսքը հաստատելու համար՝ թէ արդի սահմանադրական օրէնքները լոկ տառացի գործադրութիւնը իւր իսկութեամբ բաւական է Ազգի պիտոյքը հոգալու, այլ ևս վերանորոգութեան կարօտութիւն չունի:

Բացի դրանից, Խրիմեանի՝ ժ.Պ. յօդուածով Երեսփոխանական ժողովին ներկայացրած խնդիրների վրայ, որոնք ամենակարևոր քննութեան նիւթերն են, մի խօսք անգամ չը կայ: «Մասիսի» և «Օրագրի» բանակաւիւր դեռ ձգվում է նիստի փակ կամ բաց լինելու մասին... Դրան ասում են «տղան չը ծնած շորերը ձեւել»:

Արպէս զի հասկացնենք մեր ընթերցողին, թէ ինչ դատարկ սօֆիզմների վրայ են հիմնում Կ. Պօլսի լրագիրները իրանց կարծիքը, հարկաւոր ենք համարում մէջ բերել «Օրագրի» մի իրաւաբանական հայեացքը «Ընդհանուր օրէնք է ամեն երկրի և ամեն ազգի մէջ, որ անհատներու դատաստանը (?) երկուց դատելոց կողմանց արդարացուցման փաստերը հրապարակաւ լսուելէն վերջը՝ դատավճռոյն վիճաբանութիւնը դատաւորք դռնփակ կրնեն և դատավճիւր կը հրատարակեն յետոյ»:

Ազգ. Ընդ. ժողովը դեռ կայացած չէ և հետեւաբար նա չէր կարող լսել երկու դատախազների

իրանց արդարացնելու փաստերը, ուրեմն ինչ հիման վրայ ժողովը կը դնէ իւր վճիռը: Աթէ «Պրագիրը» բաւական է համարում երկու կողմի ներկայացրած գրաւոր բողոքները, կամ նրանց բացաղբութիւնները, դա ոչ միայն մի սահմանադրական ժողովրդի մէջ, այլ Հօտենոտների մէջ անգամ չէ լինում, որ դատարանը (դռնափակ նիստում) միայն գրաւոր թրղթերի վրայ հիմնէր իւր վճիռը, առանց հրապարակապէս լսելու՝ կամ դատախազների՝ և կամ նրանց փաստաբանների՝ բերանացի պաշտպանութիւնը իրանց իրաւունքի:

Ահա այդպիսի մարդիկ, որոնք օրէնքի հոտն անգամ առած չեն, վստահանում են ընդհանուր ազգի ճակատագիրը վճռել և նրա համար Մովսէսներ ձեւանալ...:

I.

Յարեջան վանահայր *)

Մկրտիչ Վ. Խրիմեան

Այն զուարճալի ժամանակն՝ երբ մտած Տփլիսոյ ռուսաց կայսերական Համալսարանի մէջ՝ եռանդազին փափագանօք փունջ կը կապէի երփներանգ ծաղկանց, յանկարծ արագ թեւօք սլացեալ՝ իջան Տփլիսոյ մեծ գրատունն զերիմաստ Հօրդ Հրաւրակներն: Մհ. որպիսի սաստիկ մագնիսական ձգողութեամբ զբաւեցին նոքա մատաղ սիրդս. որպիսի քաղցր ու ախորժ Համ ունեցան իմ տկար ախորժակիս: յիրաւի ախորժելի էին նոքա, նոցա մէջ փայլում էր մեծ և Հարուստ տաղանդ, վառեալ հրով ազգասիրական:— Բայց այժմ ուրախութեանս սահման անբաւ է, երբ լսեցի թէ սրբութիւնդ թող տուած միանգամայն բոլոր քաղաքական փառքերը՝ պատիւներն ու զուարճալի կեանքն, եկել էք դուրս բերելու խղճալի Հայրենակիցք տգիտութեան խաւարից, լուսաւորելով նոցա միտքն պէս պէս իմաստութեամբ և վառելով նոցա սրտի մէջ հուր սիրոյ:

*) Հեղինակը նամակագրութիւն է ունեցել Խրիմեան Հայրիկի հետ, որից դնում ենք միայն այս երկու նամակը. իսկ մնացեալները «նամակներ» վերնագրով հրատարակուող Հատորի մէջ ամփոփուած կը լինին:

Ծան. Հրատ.

Ճշմարիտ, մեծ նեղութիւն, մեծ ջանք հարկաւոր են Ձեր այդ առաքինական և ազգօգուտ տնօրէնութեան համար. ընդ այսմ ամենայնի՛ պէտք է հաստատ մտքով և համբերութեամբ ընդունել ամենայն տեսակ վշտեր, տառապանքներ, հայհոյանքներ և այլն: Գուք միանգամայն պիտի վեր առնէք Քրիստոսի Սուրբ խաչն և հետևէք նորան. ինչո՞ւ պիտի վախենաք նորանցից, որք միմիայն մարմին և եթ կարող են սպանել, այլ հոգուն չունին իշխանութիւն վնաս տալու:

Միտքներդ բերէք մեր Փրկչին և նորա աշակերտաց վշտակութիւններին, թէ քանի անտանելի չարչարանքներով կարողացան փարատել հեթանոսական խաւարը և սփռել լուսը Քրիստոնէական. քանի՛ մեծ դժուարութեամբ կարողացան արմատախիլ անել Հրէից նախապաշարումն և հասկացնել նրանց նոր օրինաց ճշմարտութիւնը:

Ձեր Վարադայ վանքում արած մեծ տնօրէնութիւններն լսելով՝ զրեցի իմ Տփլիսեցի թղթակիցներուս, որք ամենեքեանք ուրախութեան ոգւով լցուած՝ չայտնում են իւրեանց սրտի հրճուանքը: Արոնց մինն այս հատուածն է գրում. «Մեթերցայ մին քանի հրճուողական տողող ՚ի մասին „Արծիւ Վասպուրականի“: Եւ յօյժ ուրախացայ նորա ազգին յառաջադիմութեան համար ունեցած մեծ ջանքին վրայ. թէպէտ յառաջագոյն Հայոց լրագրութեամբ տեղեկացած էի, ըայց չը գիտէի նորա գլխաւոր նպատակն:

Մեզ գովասանել հարկաւոր չէ այն Հայրենասէր անձին. միմիայն պիտի օրհնենք և աղօթենք նորա թանկագին կենաց համար:—Հողով ցանկացայ նուաստս նամակակից լինել Սրբութեանդ հետ

և զրել նորակառուոյց ճեմարանի յառաջադիմութիւնն, որով յատկապէս յոյժ և յոյժ պիտի ուրախանայ տըխուր սիրտս, որ բազմաց հետէ տեսնելով Ազգի ցաւալի վիճակըն մեծ սգոյ, մեծ ցաւակցութեան մէջ է:

Մնամ բարեմաղթու վասն թանկագին կենացդ որպէս այժմ նոյնպէս և յամենայն ժամանակի:

II.

Հայրենասէր Հայր

Մկրտիչ Վարտապետ Խրիմեան

Սրգէն շատ ամիսներու գիտաՀոլով շրջանը լրացաւ, մինչ Ձեր նամակին սպասելով՝ սիրտերնուս անձկութիւնն օր ըստ առուր կը բազմանայ: Յիրաւի շատ հետաքրքրական լուր է գիտել արգեօք որպիսի սաստիկ դօրութեամբ, նորութիւնն կը մարտնչի հնութեան հետ: Իսկզբանէ անտի այս երկու նախանձաւոր թշնամիներն իւրաքանչիւրն առանձին խումբ որոշած՝ մարտ կը մղեն, այլ առաջինն միշտ յաղթող գտնուելու է:

Մարդկային բնութիւնն՝ մի առանձին գաղտնի յարաբերութիւն ունենալով տիեզերական Համաշխարհական բնութեան հետ միանգամայն և նրանից իւր կախումն ունի:

Ձննելով տեսնում ենք քառաՀոլով եղանակն ըուն հետ: Երբ բնութիւնը չքանում և մեռանում է, դարձեալ առողջանալով յարութիւն է առնում, ընդ նմին և մարդկային սրդի եռանդն, ոգույ աշխոյժն և մարմնոյ յատկութիւնն նոյն ձևերն ընդունում են:

Զարմանալի լեղափոխութիւններ տեսնելու է՝ ոչ թէ մին տարուոյ միջոցումն, այլ ընդհանուր դարերու սահմաններումն. ուր Ձեր Առոնոսն հիանալի պատկերացուցանում է իւր ներգործութիւններն, համայն որպէս տիեզերական բնութեան վրայ, նոյնպէս և առհասարակ բոլոր մարդկային ազգային վրայ....

Յաւոյն Մելիս-Մերլանն Մելիս-Յաւոյնց :

1858 թ.

Ն Ո Ւ Է Ր

„ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԾԻՈՅՆ“ *)

Յաւուր միում համախմբեալք
Գիշերահաւք ի մի վայր,
Ատեան կազմեալ մեծ խորհրդոց՝
Զրոյց առնեն այր ընդ այր:

Անդ էր բուռց և չղջիկանց
Միահեծան ծերակոյտ.
Որոշէին՝ — զինչ աշխարհին
Իւրեանց է վնաս, կամ օգուտ:

«Առարձք, ասէր, պետք և արքայք,
Որ ի գլուխս կապէք թագ.
Գնւք, տիրապետք ժողովրդոց
Մութ գիշերուն ժամանակ»:

Յարեաւ ի յոտս օմն ի նոցունց,
Քարոզ կարգաց նա սաստիկ,
Եւ անբոխն բազմաժողով
Ունկն գնէր յոյժ մնջիկ:

*) Այս երգը գրուած է 1857 թուին (նուէր Աեհափառ Տէր Տէր Մկրտիչ Խրիմեանին, երբ նա հրատարակում էր Իւր «Արժիւ Վասպուրական» ամսագիրը Վարազայ վանքից և երբ խաւարասէր բուերի և չղջիկների խումբը չարաչար պատերազմում էին վսեմափառ Արճուի գէմ:

«Գիտէ՞ք, ցորչափ սիրեաց զմեզ
Տարտարոսեան Պլուտոն.
Մինչ զիշերի արար մեզ հաւ
Հայաստանին ի կենդրոն:

«Աստ ի խաւար չիք մեզ մռայլ,
Ո՛չ տիրէ և նինջ Մորփեան,
Յորս ելանեմք ազատօրէն,
Միշտ երջանիկք ի հանդսեան:

«Միւս կենդանիք զիշերամարտք
Անկեալ դնեն ի թմբիր.
Մինչ Ուղումպեան Ֆերոսի
Լոյս ծագէ ի յերկիր:

«Իսկ ես այժմ գնոր աղէտից
Զչարաց լինիմ ձեզ գուժկան.
Թէպէտ խոցք սիրտս ի ներքուստ
Եւ շփոթն միտք իմ համայն:

«Զինչ այս ճաճանցք, որք ցոլանան,
Զինչ լոյս ցայտէ շողշողուն,
Տեղի տայ մութն ի խորս լերանց,
Եւ արշալոյս փայլէ սիրուն:

«Ահա Վարագ բոցավառեալ
Արփիանայ զեղանիտ,
Միթէ ի յանդ ո՞չ ելանեն
Բանք զոր ասացին մեր նախնիք. —

«Թէ յաւուր միում Վարագեան
Ի բարձրաբերձ զազաթան,
Ուր Գիոսի մեծ Արծուին
Քառաթևեան մահարձան:

«Զերթ գեփիւռիկ հրաշանորդ՝
Սրծիւ ոմն լայնաթև՝
Վեր կենցի շքեղափառ
Խաւարելոց նա պարգև:

«Նա ի Վարագ սրբանուէր,
Ի զլուխ լերին բարձրագահ,
Աթենեան կառուցէ տաճար
Իմաստուհւոյն հօր, անմահ:

«Անդ ժողովեալ զմատղերամ
Քնքուշ Մուգայս Վասպուրական,
Կրթեսցին յուսում, յարհեստ,
Յանուշ ի կեանս Պարնաոեան:

«Յաջորդեսցին այս վաղեմի
Կեանք խոհական, գերերջանիկ,
Ո՛չ նինջ լիցի և ո՛չ մռայլ—
Հինաւուրց դար ոսկեղինիկ:»

«Անդ Ապոլոն, դափնապսակ,
Յիւրն ախորժ ներդաշնակ,
Զարթուցէ զթմրեալ ոգիս
Ի դիւթական նուագ:

«Եւ Մուգայից երգք քաղցրիկք
Քան Սիրենեան անուշ սրինգ
Մտած բազմաց լիցին զրգիւ
Վերամբառնալ անդ ուր երկինք:

«Եւ դալկացեալ Հայոց արեգ,
Առոյգ լուսով կենսանորդ,
Ճախարակեալ՝ շրջան առցէ
Հայաստանին ի յոլորտ:

«Ծագիցէ լոյս... և արփեննույն
Ոսկիաձոյլ սուր սլաքի
Վանեն զմուժն ընդ բնակչաց
Ի խորս լերանց ամրափակ»:

Այսպէս իւր ճառ էած յաւարտ
Բազմախորհուրդ ծերունին.
Եւ բօթարեր ազդեաց սարսափ
Խաւարասէր խուժանին»:

Մինչև ոմն ի չղջկանց
Յարեաւ ի յոտս անդստին
Եւ ողբալի կարգաց բարբառ.
Չայնն հատաւ յանձուկ սրտին:

«Ծագեալ լոյս եղերական՝
Կործանման մեր չար գուշակ՝
Ա՛խ, մաշեցինք ի փապարս,
Ի խորշս լերանց սովաստակ.

«Քանզի ազգ մեր խաւարաբնակ:
Չը կարէ որսալ ի լոյս ցերեկ.
Ձի մեր աչեր կուրացուցանէ
Իւր ճաճանչօք պայծառ արեգ:

«Իսկ աչք է. մեր ինչ է հնար,
Ի՞նչ և ընդ այս խորհուրդ լաւ,
Քանզի հատաւ յոյս մեր կենաց,
Ազատութիւն մեր կորեալ»:

Եւ չղջկանն ընդմիջեալ խօսք
Յոտին եկաց ծերունին.
Եւ ընդհատեալ զիւր բանին թեւ
Այսպէս կցեաց խոհունին.

«Ընդդէմ կքրել Վեհ Արծուիդ
Է աքացել ընդ խթան.
Բաւ է, եղբարք, որչափ կերայք
Զաղզ կենդանեաց ի մթան:

«Իսկ արդ այժմ ամենուրեք
Մաւալեցաւ լոյս ճշմարտին.
Եւ մեք թողցուք մթին խաւար՝
Եւ զխորշն աղջամղջին:

«Եւ Արծիւդ այդ չէ ումպէտ ոք.
Պատգամարեր է Դիոսին,
Մատիցուք յօժար սրտով
Ընդ հովանեաւ թւոց նորին:

«Եւ հինաւորց կիրքք նիւթականք
Ի սրտից մեր թո՛ղ ջնջեսցին.
Եւ ոչ անձինք մեր նանրասէրք
Ի սնոտիս մաշեսցին:

«Որպէս նախնիք մեր քաղցրաձայն՝
Եւ մեր երգոց ներդաշնակ՝
Ի Վարազեանն յարտւանանց՝
Թո՛ղ Հնչեսցին անուշակ»:

Կարի զչարեալ յոտս եկաց
Զչղջկին բան հերքեանց բուն.
Խաւարարնակք հաճ և հաւան
Եղեն նմա ողջ, համբուն:

Ուխտ ուխտեցին երգմամբ հաստատ
Ընդդէմ լինել Արծուին,
Գործոց նորա լինել խոչընդակ,
Զնջել զճիգս բնաւին:

Ձի արգելցի լուսոյն ծագում,
Տիրեսցէ միշտ մաՀ և խաւար.
Եւ կենդանիք թժրեալ ի քուն,
Կապտել կարեցին նոքա աւար:

«Կեցցէ յաւէժ, կեցցէ բուն»,
Ձայն որոտաց յամենուստ,
«Կեցցէ յաղթողն, կեցցէ բուն»,
Գուաց զժոխքն ի ներքուստ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԱՌԻԹՈՎ

ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԵԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԱՌԻԹՈՎ

I.

Մի ամբողջ տարի անցաւ այն օրից, որ ընդ-
Հանուր Հայոց կաթողիկոսը վախճանված է: Նոր կա-
թողիկոսի ընդրութեան ժամանակը մօտենում է: Հինգ
ամիս ևս, և ահա կը գայ մայիսը, երբ ազգի պատ-
գամաւորները պէտք է հաւաքվեն Էջմիածնում և
իրանց քուէն տան: Քայց մինչև այսօր ինչ շինեցինք,
ինչ նախապատրաստութիւններ գործ դրվեցան, որ
Հայաստանեայց եկեղեցու Հայրապետական աթոռի
նորընտիր՝ գահակալը արժանաւո մէկը լինի,—կա-
րող ենք ասել, որ ոչինչ: Միամիտները վիճեցին, ազ-
մուկ բարձրացրին, իսկ խորամանկները սուս կացան
և աշխատեցին միտին ճանապարհներով իրանց ընտ-
րելին Հայրապետական աթոռին մօտեցնել:

Կ. Պօլիսի ազգային ժողովը, որը, որպիս Հայոց
մեծամասնութեան ներկայացուցիչը, պէտք է ընտ-
րութեան հարցում գլխաւոր դերը կատարէր,—այդ
ժողովը, համարձակվում ենք ասել, նոյնպէս ապար-
գիւն ժամանակ վատնեց: Դա առաջին անգամը չէ,
այլ ամեն անգամ, երբ կաթողիկոս է վախճանվում
և նորընտրութեան նախապատրաստութիւններ պէտք
է լինեն այդ միջոցին՝ ժողովին՝ զբաղեցնելու համար

և նորա ուշատրութիւնը բուն հարցից հեռացնելու համար՝ զանազան նենգաւոր մարդիկ միշտ հնար են գտել նոր հարցեր մէջ ձգել և գործը աւելի անյուծանելի դարձնել: Բուն հարցը, այսինքն ընտրելու համար մի արժանաւոր կաթողիկոսացու որոշելը, մնացել է անշօշափելի, մինչև հասել է էջմիածին պատգամաւոր ուղարկելու օրը, և մի քանի պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսացող էֆէնդիներ պատգամաւորների բերանը դրել են այն անունները, որոնք մինչև այնօր ոչ ոքին չայտնի չեն եղել:

Այս անգամ ազգային ժողովին տուեցին մի զբաղմունք, այն է՝ կաթողիկոսի ընտրութեան եղանակի որոշումը: Այդ մասին առանձին յանձնաժողով կազմվեցաւ, որ ծրագիր պատրաստէ: Յանձնաժողովը վատնեց մի քանի ամիսներ. վերջապէս, ներկայացրեց իւր ծրագիրը: Այդ ծրագիրը մի այնպիսի խառնափնթոր բան էր, որ ոչ միայն անիրագործելի էր, այլ տարիների կարօտ էր իրագործելու համար, մինչդեռ կաթողիկոսի ընդրութիւնը մէկ տարուց աւելի ժամանակամիջոց չունի: Յիշեալ ծրագիրի համեմատ պետք է Տաճկաստանի բոլոր վիճակներից ձայներ հաւաքվէին և այդ ձայների թուի համեմատ որոշվէր իւրաքանչիւրի քուէն: Եթէ ազգային ժողովը գտնվէր Տաճկական Հայաստանի մի որ և իցէ կենտրոնում, դեռ ևս հաւանականութիւն ունէր, որ կարելի լինէր, այն ևս մեծ դժվարութեամբ, յիշեալ ծրագիրը իրագործել: Բայց Կ. Պոլսում նստած Տաճկահայաստանի բոլոր անկիւններից ձայներ հաւաքելը, — դա աւելի քան անկարելի է, մանաւանդ մի այնպիսի երկրում, ուր դեռ ոչինչ կարգ-կանոնի տակ դրված չէ:

Ուրախ ենք, որ ազգային ժողովը այնքան խո-

Հեմ գտնվեցաւ, որ մերժեց լիշեալ ծրագիրը և ընդունեց 66-ի ընտրութեան ձևը, զա ամենայարմարն է, եթէ ազգային ժողովը սրբութեամբ կը կատարէ այն մեծ պարտականութիւնը, որ նորա վրայ դրել է ազգի մեծամասնութիւնը, որ գտնվում է Տ.-Հայաստանում:

66-ի ընտրութեան ձևը ընդունելով, ազգային ժողովը իրան է սեփականացնում այն բոլոր քուէնքերի իրաւունքը, որ տուած է Տաճկաստանի Հայերին, այլ խօսքով, ինքը դառնում է ընտրող: Մենք յուսով ենք, որ ազգային ժողովը բարեխղճութեամբ դորժ կը դնէ իւր իրաւունքը, և կարդարացնէ այն մեծ վստահութիւնը, որ ունի նորա վրայ Տաճկաստանի Հայր:

Այժմ գլխաւոր հարցը, որ զբաղեցնում է ազգային ժողովին և մասամբ մեր մամուլին, կայանում է նրանում, արդեօք նոր ընտրելի կաթողիկոսը ո՞ր երկրացի լինի, աւելի նպատակայարմար է, տաճկաստանցի, թէ ռուսաստանցի: Այդ հարցը, մեր կարծիքով, այնքան կարևորութիւն չունի, որ վիճարանութեան առարկայ դառնար, որովհետև, փոխանակ վիճելու այն բանի վրայ, թէ ինչ տեղացի պէտք է լինի կաթողիկոսը, — աւելի լաւ կը լինէր, եթէ քննէին, թէ ո՞վ կամ ինչ տեսակ մարդ արժան է կաթողիկոս դառնալու: Այդ արժանաւորութիւնը կայանում է ոչ թէ տեղացութեան մէջ, այլ անձնաւորութեան մէջ, որտեղացի և լինէր նա: Քայց որովհետև հարցը արդէն չարուցված է, մենք այդ մասին կը խօսենք մեր հետևեալ գլխում:

II.

Մեր անցեալ գլխում կանգ առինք այն տեղի վրայ, թէ ո՞րն աւելի նպատակահարմար է, արտեօք նորընտրելի կաթողիկոսը պէտք է տաճկաստանցի լինի, թէ ռուսաստանցի կամ թէ մի այլ երկրից:

Այդ հարցը լուծելու համար, նախ հարկաւոր է պարզել, թէ իսկպէս ինչ իրաւասութիւն կամ նշանակութիւն ունի Էջմիածնի կաթողիկոսը:—Հայոց եկեղեցին իւրպատմական և աւանդական սովորութիւններով, որոնք օրէնքի զօրութիւն են ստացել, ընդունել է և ընդունում է Էջմիածնի կաթողիկոսին որպէս ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռի ժառանգ և սրպէս ընդհանուր Հայոց ծայրագոյն Հայրապետ: Ուրեմն, որտեղացի և լինէր այդ աթոռակալը, միւլնոյն է, միայն թէ նա պէտք է ունենայ այն արժանաւորութիւնները, որ պահանջում է նրա բարձր կոչումը:

Առարկողներ կան, թէ որովհետև Էջմիածնի կաթողիկոսի իրաւասութիւնը տարածվում է գլխաւորապէս Ռուսաստանի Հայերի վրայ, և թէ նա զործ ունի գլխաւորապէս Ռուսաստանի Հայերի հետ, այդ պատճառով աւելի լաւ է որ նա ռուսաստանցի լինի, որպէս զի, տեղալին հանգամանքների հետ ծանօթ լինելով, կարողանայ իրան յանձնված հօտը օրինաւոր կերպով կառավարել:

Եթէ ընդունենք այդ առարկութիւնը իբրև անհրաժեշտ պայման, այնժամանակ պէտք է հարցը շատ պարզ դնել: — Այլ ևս ինչու ենք տալիս Էջմիածնի կաթողիկոսին ընդհանուր հայոց ծայրագոյն հայրապետի տիտղոսը, եթէ նա միմիայն Ռուսաստանի հայերի հոգևոր պետն է, և եթէ նա պէտք է, ճանաչէ և հոգ տանէ միայն Ռուսաստանի սահմանների մէջ բնակված հայերի վրայ: — Արկնում ենք, եթէ այդ ճիշտ համարենք, այն ժամանակ կաթողիկոսի ընդարձակ նշանակութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը փոքրանայ և նա կը դառնայ Էջմիածնի վանքի վանահայր և Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ, իսկ աւելի, — ոչինչ:

Այդ դէպքում, Էջմիածի կաթողիկոսը նոյն նշանակութիւնը կունենայ իւր վիճակի համար, ինչ նշանակութիւն որ ունի Աղթամարի Կաթողիկոսը Աղթամարի վիճակի համար, և Սիսի կաթողիկոսը Կիլիկիայի համար, որոնց իրաւասութեան չափը իրանց վանքի և վիճակների սահմաններից դուրս չէ գնում:

Վերոյիշեալ առարկութիւնից, — թէ Էջմիածնի կաթողիկոսը միմիայն Ռուսաստանի հայերի համար է և պէտք է ռուսաստանցի լինի, — ինքն ըստ ինքեան ծակում է մի այլ աւելի ծանրակշիռ հարց ևս, որ ոչ սակաւ երկպառակութիւնների կարող է առիթ տալ: Որովհետև, եթէ ընդունենք, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը միայն մեզ է պատկանում, այն ժամանակ մենք մեր բոլոր կապերը կաթողիկոսի ընտրութեան վերաբերութեամբ պէտք է խզենք թէ Տաճկաստանի հայերի հետ և թէ այլ պետութիւնների մէջ ապրող հայերի հետ: Այլ ևս ինչու ենք թոյլ տալիս, որ

տաճկաստանցին իւր ձայների մեծամասնութեամբ խեղդէր մեզ. այլևս ինչու ենք թոյլ տալիս, որ պարսկաստանցին, Հնդկացին և եզրպտացին մասնակցէր մեր կաթողիկոսի, ընտրութեան գործի մէջ: Մենք կընտրէինք մեր կաթողիկոսին, ումք որ կը ցանկանայինք, որպէս Աղթամարի վիճակը ընտրում է իւր կաթողիկոսին, և որպէս Սիսի վիճակը ընտրում է Կիլիկայի կաթողիկոսին:

Բայց այդ անել մենք ոչ կարող ենք և ոչ էլ անելու իրաւունք ունենք: Պա սխալ և միանգամայն ամենավնասակար ենթադրութիւն է:

Էջմիածնի կաթողիկոսը ընդհանուր Հայոց ծայրագոյն Հայրապետն է, որ երկրում և որ պետութեան մէջ գետեղուած լինէին Հայերը: Նրա ընտրութիւնը կախումն ունի ամբողջ ազգից և ոչ թէ նրա մի մասնից: Այդ գրութիւնը ստեղծել է ինքը պատմութիւնը, և ոչինչ փաստերի կարօտ չէ: Էջմիածնի կաթողիկոսի հոգևոր գերիշխանութիւնը տարածվում է երկրագնդի բոլոր Հայերի վրայ, տարբերութիւնը միայն չափերի մէջն է, թէ ինչ պետութիւն ինչ չափով սահման է դրել նրա իրաւունքներին: Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայերը ենթարկվում են Էջմիածնի կաթողիկոսի անմիջական իշխանութեանը. նա է նշանակում և ուղարկում այդ երկրների թեմական առաջնորդներին: Տաճկաստանի Հայոց երկու կաթողիկոսները (Աղթամարի և Սիսի) և երկու պատրիարքները (Երուսաղէմի և Կ. Պօլսի) ամեն մի ծանրակշիռ եկեղեցական Հարցում դիմում են Էջմիածնի կաթողիկոսին: Նա միայն իրաւունք ունի ընդհանուր ժողով հրաւիրելու և եկեղեցական ծանրա-

կշիռ հարցերը վճռելու: Կ. Պօլսի պատրիարքը, Տաճկաստանի հայոց ազգային սահմանադրութեան կանոններով, համարվում է Էջմիածնի կաթողիկոսի փոխանորդը, և նորա միջնորդութեամբ կաթողիկոսի իրաւունքները տարածվում են ամբողջ Տաճկաստանի հայերի վրայ:

Իրաւ է, եղել են ժամանակներ, որ Էջմիածնի կաթողիկոսի յարաբերութիւնները կամ նրա կապերը թուլացել են Կ. Պօլսի պատրիարքարանի հետ, բայց դրա պատճառը պէտք է որոնել աւելի այդ երկու աթոռները կառավարող անձնաւորութիւնների մէջ, քան թէ վաղուց արդէն ընդունուած պաշտօնական դրութիւնների մէջ: Նոյն իսկ Ռուսաստանում երբեմն կաթողիկոսի յարաբերութիւնները այս և այն թեմական առաջնորդի հետ սուր ձև են ստանում, բայց այսպիսի դէպքերը պէտք է բացառութիւն համարել:

Սյգ բոլորից այն եզրակացութեան ենք հասնում, որ երկրացիութեան խնդիրը կաթողիկոսի ընտրութեան գործի մէջ բալորովին անիմաստ խնդիրներից մէկն է: Ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը խիստ ընդարձակ սահման ունի իւր հովուապետութեան համար: Նորա հոգևոր գերիշխանութիւնը չէ պայմանաւորվում միայն Ռուսաստանով: Սյգ պատճառով, բաւական չէ, որ նա միայն ռուսաց հայերի հոգևոր պէտքերը ճանաչէր և միայն նրանց համար հոգ տաներ: Նա պէտք է ունենայ ընդարձակ, բազմակողմանի հրմտութիւններ, որ կարողանայ ընդհանուր հայերի պէտքերի համաձայն գործել:

Եւ ինչ պատճառներ ունենք ենթադրելու, որ մի տաճկաստանցի, պարսկաստանցի կամ հնդկացի

եպիսկոպոս, որը արդէն յայտնի է ազգի մէջ իւր հոգևոր և բարոյական արժանաւորութիւններով, իւր վարչական տաղանդով, — մի այդպիսի եպիսկոպոս անընդունակ կը լինի Ռուսաստանի հայերին կառավարելու, որովհետև տեղային պայմաններին անձանօթ է: Հետաքրքիր է գիտինալ, թէ որո՞նք են այդ տեղային պայմանները: Ռուսաստանի հայոց հոգևոր կառավարութիւնը այն աստիճան չափի և սահմանի մէջ է դրուած, որ մի կաթողիկոս, որքան էլ որ անձանօթ լինէր, մի քանի օրվայ մէջ կարող է հասկանալ թէ իւր պարտաւորութիւնները և թէ իւր իրաւունքները, բաւական է, որ նա կառավարելու ընդունակութիւններ ունենար: Հանդուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը ռուսաստանցի չէր, բայց նա Ռուսաստանը աւելի լաւ էր ճանանչում, քան թէ մեր բոլոր եպիսկոպոսները, բայց եթէ նա չը կարողացաւ գոհացնել մեզ, դորա պատճառը պէտք է որոնել՝ ոչ թէ այն բանի մէջ, որ նա բրուտացի էր, այլ նորա անձնական յակութիւնների մէջ:

Մի այլ կարևոր կէտ ևս պէտք է ի նկատի ունենալ: Էջմիածնի հոգևոր կառավարութեան մէջ վարչական մարմինը իսկապէս Սինօզն է. նա է կառավարում տնտեսական կամ ելւմտական մասը, նա է կառավարում դատաստանական մասը եկեղեցականներին պատժելու կամ ապաշխարութեան ենթարկելու, նա է հսկում թեմական կամ վիճակային կօնսիստորիանների վրայ, նա է հսկում եկեղեցական լուսնաճիւղների վրայ, մի խօսքով, կառավարութիւնը Սինօզի ձեռքումն է: Կաթողիկոսը Սինօզի նախագահն է, միայն սոսկ կրօնական հարցերի մէջ նա բացարձակ

ձայն ունի: Ուրեմն, կաթողիկոսի Ռուսաստանը ճանա-
նչելը կամ չը ճանաչելը ինչ մի առանձին նշանակու-
թիւն ունի, քանի որ նա իւր գործողութիւնների մէջ
պէտք է լինվի զլիսաւորապէս Սինօզի կարգադրութիւն-
ների վրայ: Եթէ Սինօզը արժանահաւատ անդամներից
կազմակերպուած լինի, ամեն ինչ օրինաւոր կերպով կը
կատարվի, և կաթողիկոսը, որքան էլ որ անփորձ
լինէր տեղային պահանջների մէջ, այսուամենայնիւ
երբէք սխալներ չի գործի:

Այդ բոլորից յետոյ, մենք ամենևին նպատակ
չունենք պնդել այն կարծիքի վրայ, թէ նորընտիր
կաթողիկոսը պէտք է անպատճառ օտարերկրացի լի-
նի և ոչ թէ ռուսաստանցի: Ամենայն հայոց կաթո-
ղիկոսը կարող է ընտրուած լինել ամեն երկրից, եթէ
նա այդ կոչմանը արժանի է: Եւ եթէ մեր եպիսկոպոս-
ների մէջ ևս կան արժանաւոր անձինք, ինչու
ենք ծածկում, շտապենք, ցոյց տանք բոլոր հայե-
րին, որպէս զի ի նկատի ունենան, որովհետև ընտ-
րողները միայն մենք, ռուսաստանցիներս, չենք, այլ
թւով աւելի շատ ձայներ ունեն օտար երկրների
հայերը:

Հետևեալ գլխում մենք կը խօսենք արդէն յայտ-
տնի ընտրելիների մասին:

III.

Նախընթաց գլխում մենք խոստացանք խօսել արդէն յայտնի ընտրելիների մասին, թէ նրանցից որը իւր արժանաւորութիւններով աւելի դերազանցութիւն ունի ընդհանուր հայոց հայրապետական աթոռի ժառանգորդ լինելու: Նախ քան ուղղակի դիմելը այս կամ այն անձնաւորութեան անուններին, աւելորդ չենք համարում մի քանի խօսքով լիշել, թէ որպէս են ուրիշները բացատրում կաթողիկոսի իսկական նշանակութիւնը:

Ոմանք, մինչև անգամ հրապարակախօսներ, այնքան համեստ են, որ կաթողիկոսից շատ փոքր բան են պահանջում. բաւական է, ասում են, որ նա հայոց եկեղեցուն հաւատարիմ լինի (կարծես, մի հասարակ գիւղական քահանայ պէտք է հայոց եկեղեցուն հաւատարիմ չը լինի), բաւական է, որ նա պահպանէ արդէն եղածը (այսինքն՝ ինչ որ կայ և ինչ գրութեան մէջ որ կայ՝ անփոփոխ պահէ). պէտք է նա քաղաքականութեամբ չը հետաքրքրուի, և իւր հոգևոր պարտաւորութիւններից դուրս այլ ձգտումներ չունենայ, պէտք է ժամ գնայ և հայոց ազգի համար աղօթէ և այլն:

Համեստութիւնը պախարակելի բան չէ, եթէ համեստութեան տակ թագնուած չը լինի խորամանկ

նպատակներ: Այսպիսի ճգնաւորական քարոզներ կարդացողները զլիսաւորապէս նրանք են, որ աշխատում են մի աննշան եպիսկոպոսին (որի անունը ամաչում եմ տալ) առաջ մղել, հաւատացնելով հայ հասարակութեանը, թէ այդ մարդն էլ բաւական է, ախար հայոց կաթողիկոսութիւնը ինչ բան է, որ տաղանդաւոր մարդիկ էք որոնում:

Հետաքրքիր կողմը այն է, որ այդ հրապարակախօսները հարկաւորած ժամանակ Էջմիածնի կաթողիկոսի նշանակութիւնը այն աստիճան մեծացնում են, որ Հռոմի պապը պէտք է նրա փառքին երանութիւն տալ, — բայց երբ պէտք էր Խիկարին կամ Ղազարին պաշտպանել, այդ ժամանակ կաթողիկոսի նշանակութիւնը այնքան փոքրացնում են, որ նա դառնում է Էջմիածնի վանքի ժամ օրհնող:

Ընդհանուր հայոց հայրապետը Էջմիածնի վանքի ժամ օրհնող չէ, նա դործ ունի ամբողջ ազգի հետ և ամբողջ ազգի հոգևոր գլուխն է: Եւ որպէս Էջմիածինը է սրբավայր և միջնակէտ ընդհանուր հայոց եկեղեցու, այնպէս էլ Էջմիածնի հովուապետը պէտք է պահպանէ բարոյական և հոգևոր կապամեն տեղ ցրուած հայերի մէջ: Նա այդ մեծ պաշտօնը կատարել չէ կարող, եթէ բոլոր ազգին ծանօթ և բոլոր ազգից սիրուած մարդ չէ: Ուրեմն, այստեղ նշանակութիւն ունի կաթողիկոսի ընդարձակ ժողովրդականութիւնը, որպէս զի ազգը նրան յարգէ, նրան սիրէ և նրա վրայ հաւատ ու վստահութիւն ունենայ:

Մենք բոլորովին աւելորդ ենք համարում քրննութեան տակ ձգել այն արժանաւորութիւնները, և այն հմտութիւնները, որ պահանջվում են մի

անձից, երբ կամենում են նրան կաթողիկոսական աթուռին արժան համարել, ասելով, թէ նա պէտք է ժողովուրդը ճանաչէ թէ նա պէտք է վարչական ընդունակութիւն ունենայ, թէ նա պէտք է տընտեսագէտ լինի, քաղաքագէտ լինի, կրօնակէտ լինի և այլն: Այդ բոլորը այնպիսի ճշմարտութիւններ են, որ դրանց դէմ վիճելն անգամ երեսխալութիւն կը լինէր, որովհետև, շատ պարզ է, որ բարձր պաշտօններ վարողները պէտք է բարձր և բազմակողմանի ընդունակութիւններ ունենան: Քայց այդ հարցը նրանումն է, որ այդ ընդունակութիւնները մարդկանց ճակատին չեն գրուած, որ կարգալով իմացուի, թէ ով ունի կամ ով չունի: Մարդիկ կեանքի և զօրծունէութեան մէջ ցոյց են տալիս իրանց ընդունակութիւնները: Եթէ մի եկեղեցական ընդհանուր յարգանք և սէր է վայելում ժողովրդից, եթէ նա զբաւել է ժողովրդի վստահութիւնը, — դա ամենապարզ ապացոյցն է, որ նա մեծ արժանաւորութիւնների և ընդունակութիւնների տէր է, որովհետև առանց դրանց անկարելի է գոհացնել ժողովրդին: Ժողովուրդը միշտ դժգոհ է. նա երկրպագում է միայն ամենագորաւոր հեղինակութիւններին:

Այսպիսի անձնաւորութիւններ ամբողջ ազգի մէջ մենք մի զոյգ միայն ունենք, արդարև, երկու հսկայ կոթողներ, որոնց զերազանցութեան չափը մինը միւսին հաւասար է, և որոնք հաւասար կերպով պաշտելի են ազգին: Ընթերցողը կը հասկանայ, որ մեր խօսքը Ներսէս պատրիարքի և Խրիմեան հայրիկի մասին է:

Դրանցից առաջինը, Ներսէսը, Տաճկաստանի հայոց պատմութեան մէջ ստեղծեց մի նոր դարա-

զլուի, որից սկիզբ դրուեցաւ այդ երկրի հայերի հանգստութեանը և ապագայ բախտաւորութեանը: Իրաւ է, քաղաքական հանգամանքները նպաստեցին նրան, — բայց մեծ տաղանդները միայն կարողանում են օգուտ քաղել հանգամանքներից, իսկ փոքրիկ մարդիկ ձեռքից փախցնում են ամենայաջող հանգամանքներն անգամ:

Չը կայ մի հայ, որ հերոսէսի անունը լսած չը լինի, որ նրան չը սիրէ ու նրան չը յարգէ: Նրա թշնամիներն անգամ չեն հանդգնել նրա վրայ մի փոքրիկ բիծ գնել, երբ հարցը նրա ընտրութեանն է վերաբերուել: Նրանք միայն կողմնակի, մի և նոյն ժամանակ քաղաքավարի, պատճառաբանութիւններով աշխատել են յետ կասեցնել սրբազանին կաթողիկոսական աթոռից, յայտնելով միշտ այն կարծիքը, թէ նա Վ. Պօլսի և առհասարակ Տաճկաստանի հայերի համար հարկաւոր է, լաւ չէ նրան իւր բռնած դիրքից շարժել, թէ իբրև Վ. Պօլսի պատրիարք նա աւելի մեծ գործ կը կատարէ, քան իբրև Էջմիածնի կաթողիկոս և այլն: Այժմ սկսել են սրբազանի անձնական հիւանդութիւնը առաջ բերել, թէ նա հանգստութեան կարօտ է, քան թէ մի այնպիսի բազմազբազ պաշտօնավարութեան, որպէս է ընդհանուր հայոց կաթողիկոսութիւնը:

Վերջին միտքը առարկողների մէջ իւր վրայ ուշադրութիւն դարձրեց թէ մեր և թէ Վ. Պօլսի մամուլի մէջ պ. Իփէկճեանի յօդուածը, որը նոյնպէս հիւանդութեան մահճի մէջ էր գրուած: Մի հիւանդի միւս հիւանդին կարեկցելը մենք շատ բնական ենք համարում: Բայց եթէ պ, Իփէկճեանի

կարեկցութիւնը անկեղծ էր, եթէ նա իրաւ Հանգստութիւն և առողջութիւն էր ցանկանում սրբազանին, թող խորհուրդ տար ուղարկել նրան դէպի մեր կողմերը, որովհետև Կ. Պօլսի ինտրիզաների մէջ, ուր մի խումբ դաւաճաններ ստիպում են նրան ամեն տարի մի քանի անգամ հրաժարական տալ, — այդ դրութեան մէջ մարդիկ ունեցած առողջութիւնն էլ կը կորցնեն: Ռուսաստանցի, բայց Ռուսաստանին բոլորովին անծանօթ պ. Իփէկճեանը, պէտք է Հասկանայ, որ այժմեան Էջմիածինը Ներսէս V-րդի անտառի և լճի շնորհիւ այնպէս վատառողջ չէ, որպէս նա նկարագրում է, բացի զրանից, նա ունի իւր կողքին Բիւրականի հիանալի ամրանոցը իւր կաթողիկոսարանով: Մենք Հանգուցեալ Քէորդ կաթողիկոսին տարեկան երեսուն և վեց Հազար ըուրլի (Թողեալ իւր մասնաւոր եկամուտները) վեհարանի ծախք էինք տալիս, բայց դուք Ներսէս սրբազանի հիւանդութիւնը ամոքելու համար սրբան էք տալիս պատրիարքարանի դատարկ սնդուկից...

Ներսէս սրբազանի հիւանդութիւնը, որպէս շատ ճիշտ նկատել էր «Արձագանք» շաբաթաթերթը, պէտք է աւելի քաղաքական Համարել, այսինքն՝ որպէս պատրուակ զանազան տխուր Հանգամանքների առաջը առնելու, քան թէ Ֆիզիքական: Մեզ բաւական է միայն, որ նա առողջ և կենդանի մարդ է իւր խելքով և իւր գործունէութեան անխոնջ և անվաստակելի եռանդով: Կ. Պօլսի մուսլուտ մթնոլորտը միայն վատ է ազդում նրա առողջութեան վրայ, պէտք է նրան դուրս Հանել այդ ապականուած մթնոլորտից:

Պառնանք Խրիմեանին:

Պեռ 1873 թուին այդ տողերի գրողը «Մշակի» մէջ հրատարակեց մի ընդարձակ յօդուած «Մի քանի գծեր Խրիմեանի կեանքից» վերնագրով: Այն ժամանակից անցել է ուղիղ տասն տարի: Եթէ մենք կամենայինք նրա կենսագրութեան վրայ աւելացնել մի քանի պայծառ գծեր ևս, որ արտայայտուել են այդ տասն տարուայ ընթացքում, — ուղիղ կը ստանայինք մեր V-րդ դարու Սահակ պարթևի կամ Ներսէս մեծի ճիշտ պատկերը, որոնք հայոց պատմութեան մէջ անմահ անուն են թողել:

Խրիմեանին հայոց ամբողջ ազգը «հայրիկ» է կոչում: Աշխարհի բոլոր փայլուն տիտղոսների մէջ չը կայ մէկը, որ այդ համեստ կոչման նման բովանդակէր իւր մէջ այնքան ընդարձակ զգացմունք, սէր և յարգանք: Պա փառքի և աստիճանի տիտղոս չէ, որ պաշտօնական անշունչ թղթերով են տալիս. դա այն որդիական կոչումն է, որ բղխում է կենդանի սրտից, — մի կոչում, որ ընտանիքի անդամները տալիս են գերդաստանի գտառատ հօրը: Խրիմեանը հայկական մեծ գերդաստանի հայրն է:

Նրա ամբողջ կեանքը ներկայացնում է արկածների մի նշանաւոր շարք, մի երկայն շղթայ, որի իւրաքանչիւր օղակը արտայայտում է նրա բարձր առաքինութիւնը և նրա օգտաւէտ գործերը: Այդ շղթան կռել և կոփել է նա իւր դառն աշխատանքով և անվաստակելի եռանդով: «Հրաւիրակ Արարատեանը» նրա խորին ժողովրդասիրական ոգու հայելին է. նրա երկար տարիներով հրատարակած «Արծիւ Վասպուրականի» ամսագիրը, նրա մտքի բարձր թռիչքն է.

Վարագայ վանքի ժառանգաւորաց դպրոցը, իւր տպարանով և երկրագործական ուսումնարանով, նրա գործերից ամենափոքրիկն է:

Ուրեմն ինչով կարող է հայոց ազգը ցոյց տալ իւր երախտագիտութեան զգացմունքը դէպի այդ երկու պաշտելի եկեղեցականները, Ներսէսը և Խրիմեանը, եթէ ոչ նրանով, որ հրաւիրէ այդ արթուն և քաջ հովիւներից մէկին մեր Ղուսաւորիչ Հօր սուրբ աթոռը, որը ժառանգելու համար նրանք արժանի են կացուցել իրանց անձը միմիայն գործով, և որոնց պայծառ անցելը մեծ երաշխաւորութիւն է խոստանում նրանց ապագայ գործունէութեան համար:

Հետևեալ զլիում կը խօսենք, թէ մենք ռուսաստանցիներս, ինչ եպիսկոպոսներ ունենք, որոնց վրայ կարելի կը լիներ մատնացոյց անել:

IV.

Նախորդ գլխում մենք խօստացանք ցոյց տալ, թէ մենք՝ ռուսաստանցիներս ինչ եպիսկոպոսներ ունենք, որոնց վրայ կարելի լինէր մատնացոյց անել, իբրև կաթողիկոսական աթոռի արժանաւոր անձինքների վրայ: Նախորդ գլխում մենք և այն միտքն էինք յայտնել, որ մի ընտրելիի արժանաւորութեան ամենահաստատուն երաշխաւորութիւնն այն է, երբ ազգը նրան ճանաչում է, սիրում է, երբ նրա վրայ վստահութիւն ունի և երբ այդ անձը վայելում է ընդհանուր ժողովրդական ու թիւն

Գուցէ մեզ կը հարցնեն, թէ ի՞նչու մենք կաթողիկոսացուի ժողովրդական ու թիւնը ընդունում ենք որպէս ամենագլխաւոր պայմաններից մէկը: Ի՞նչու անպատճառ պահանջում ենք, որ ազգը ճանաչէր նրան, և ճանաչէր լաւ տեսակէտից: Այդ հարցերը պէտք է պարզել, որովհետև դրանցից կախումն ունի իւրաքանչիւր ընտրելիի արժանաւորութեան չափը:

Անվիճելի է, որ կաթողիկոսի յարաբերութիւնները ժողովրդի հետ, բացի այն կէտերից, որ որոշուած են եկեղեցական և մարմնաւոր իշխանութեան օրէնքներով, — շատ զէպքերում այն յարաբերութիւնները

Հիմնվում են միմիայն բարոյական և փոխադարձ հաւատարմութեան սկզբունքների վրայ: Յրինակ, կաթողիկոսը իւր կոնդակներով դիմում է ժողովրդին և պահանջում է դրամական օժանդակութիւն այս կամ այն հիմնարկութեան համար: Ժողովուրդը իրաւունք ունի բացէ ի բաց մերժել նրա պահանջը, և ոչ մի օրէնք չէ կարող հարկադրել ժողովրդին, որ կաթողիկոսին մի նոր և արտակարգ հարկ վճառէ: Իսկ եթէ վճառում է նա, այդ անում է իւր բարի յօժարութեամբ, հաւատացած լինելով, որ իւր արծաթը չի կորչի, այլ օգտաւէտ գործի համար կը ծախսուի: Եւ որպէս զի ժողովուրդը այնպիսի հաւատ ունենայ դէպի իւր կաթողիկոսը, այդ վերջինը պէտք է վաղուց դրաւած լինի նրա վստահութիւնը, այլ խօսքով, նա պէտք է ժողովրդականութիւն ունենայ:

Կան և կարող են պատահել շատ դէպքեր, որ կաթողիկոսը դիմում է ժողովրդին. նրա ձայնը այն ժամանակ միայն լսելի կը լինի, երբ ժողովուրդը ճանաչում է նրան, և ճանաչում է ոչ թէ այն առիթով, որ նա կաթողիկոս է, այլ նրա հոգեկան և բարոյական լատիկութիւններով, որ նա իւր սիրելին է:

Ներսէս պատրիարքը և Խրիմեան հայրիկը Տաճկաստանի սովի ժամանակ դիմեցին բոլոր կողմերի հայերին, որոնց թւում և մեզ ռուսաստանցիներն, և ամեն տեղից ահազին գումարներ հանդանակեցին սովելոց համար: Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը, որ նրանցից աւելի բարձր դիրք ունէր, նոյն նպատակով դիմեց Ռուսաստանի հայերին, բայց ոչինչ հաւաքել չը կարողացաւ: Ի՞նչ էր պատճառը, — այն, որ առաջինները մեծ ժողովրդականութիւն ունէին,

իսկ վերջինը — ոչ:

Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը իւր ժողովրդականութիւնը վերջին ժամանակներում այն աստիճան կորցրել էր, որ երբ իւր թեմական առաջնորդների ձեռքով տպուած տոմսակներ տարածեց Ռուսաստանի բոլոր վիճակներում և կամենում էր ճեմարանի համար մի նոր հանգանակութիւն անել տալ, — այդ տոմսակները ամեն տեղից յետ ուղարկուեցան և ոչ ոք չը յօժարուեցաւ մի կօպէկ անգամ վճառել:

Յիշեալ օրինակներից, կարծեմ, բաւական պարզ է, թէ ինչու մենք անդադար շէշտում ենք այդ բառերի վրայ, թէ կաթողիկոսական ընտրելին պէտք է ժողովրդականութիւն ունենայ, պէտք է յայտնի լինի ազգին, պէտք է իւր անցեալով ժողովրդից սիրուած և նրա վստահութիւնը գրաւած անձն լինի: Կարող է մէկը շատ ձիւրքեր և ընդունակութիւններ ունենալ, բայց երբ ժողովուրդը նրան չէ ճանաչում և չէ սիրում, այլ ևս ինչ գործ կարող է կատարել նա: Եւ մենք հէնց այդ տեսակետները գլխաւորապէս ի նկատի առնելով, պէտք է քննենք մեր ընտրելիներին:

Կաթողիկոսական ընտրութիւնը այնպիսի մի ծանրակշիռ գործ է, որ այստեղ ամեն մի անձնական կրքեր, ամեն մի անձնական համակրութիւններ կամ հակակրութիւններ պէտք է լռեն, և ի նկատի պիտի առնուի միմիայն հայաստանեայց եկեղեցու շահեր և հայ ժողովրդի բարին: Մի ամբողջ ազգի բարօրական և հոգևոր վիճակը մի անձի ձեռքը լանձնել մեծ զգուշութիւնների և խորին քննութեան կարօտ է: Այն, եղել են ժամանակներ, որ ոչ թէ ժողովուրդը, այլ

զանազան կուսակցական խմբիկներ կաթողիկոսներ են ընտրել, բայց այդ ժամանակները եղել են Ղուսաուորչի սուրբ աթոռի ամենաթշուառ ժամանակները...

Խօսենք մեր մի քանի եպիսկոպոսների մասին:

Վերջին ժամանակներում լրագրներում լիշուեցաւ Մուրադեան Մէլքիսէդէկ եպիսկոպոսի անունը, այդ անձը, իրաւ, ռուսաստանցի է, բայց նրան իսկապէս տաճկաստանցի պէտք է համարել, որովհետև երիտասարդական հասակում այստեղից հեռացել է, ապրել է Երուսաղէմի վանքում, այժմ Զմիւռնիայի առաջնորդ է: Տաճկաստանի հայոց մամուլը, որը թէ իւր գովասանքների և թէ իւր պարտաւնների մէջ չափ չունի այդ անձի մասին մինչև այսօր շատ փոքր է խօսացել, և համարեալ նրան անյայտութեան մէջ է թողել, և գուցէ ինքը սրբազանը իրան յայտնի կացուցանելու ձեռքերից զուրկ է եղել,— վերջին կարծիքը մենք աւելի հաւանական ենք համարում: Տաղանդները չեն թագնւում, այլ բնականապէս ինքն ըստ ինքեան յայտնվում են: Որքան լսել ենք, որքան կարդացել ենք այդ անձի մասին, նա գուցէ մի վիճակի հոգևոր առաջնորդ լինելու արժանաւորութիւն ունի, և հաւաստի ենք, որ իւր գործը առանց ազմուկի, լռիկ-մնջիկ առաջ կը տանէ, բայց ընդհանուր կաթողիկոսի աթոռից դեռ շատ հեռու է կա՛ղնած նա: Եթէ մինչև այսօր Տաճկաստանից էջմիածին կաթողիկոսներ են հրաւիրուել, նրանք չեն եղել հասարակ վիճակային առաջնորդներ, այլ վեր են առնուել ուղիղ պատրիարքական աթոռից: Պատրիարքական աթոռը սանգուղքի վերջին աստիճանն է, որտեղից կարելի է կաթողի-

կոսական աթոռի վրայ բարձրանալ: Մեր վերջին կաթողիկոսները, Մատթէոսը և Գէորգը, Կ. Պօլսի պատրիարքներ էին: Ներսէսը և Խրիմեանը, որոնց մասին խօսեցիք մեր նախորդ գլխում, Կ. Պօլսի պատրիարքներ են եղել և այժմ են: Պէտք է ընտրելին իւր շատ արժանաւորութիւնների հետ և նշանաւոր դիրք ունեցող անձն լինի, որպէս զի, հեղինակութիւն ունենալ երկու կողմերի հայերի վրայ ևս, թէ այստեղ և թէ Տաճկաստանում: Եթէ ստիպուած լինէինք հասարակ թեմական առաջնորդներից կաթողիկոսներ ընտրել, Մենք մուրադեանի նմանը, և դուցէ նրանից աւելի բարձր արժանաւորութեան տէր եպիսկոպոսներ Ռուսաստանում ևս շատ ունենք, որոնց մասին աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք ասել:

Այդ կարգի եպիսկոպոսներից են՝ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսը, Ատրախսանի թեմի առաջնորդ Սուքիաս եպիսկոպոսը, Երևանի թեմի առաջնորդ Սուրէնիան Գէորգ եպիսկոպոսը, Սինօզի անդամ և գանձապահ Ներսէս եպիսկոպոսը, որոնք բոլորը վաչելում են մեր խորին համակրութիւնը իբրև թեմական լաւ առաջնորդներ և իբրև արթուն Հռփլէւներ: Իսկ այդ նորահաս եպիսկոպոսները դուցէ ժամանակով կարող են կաթողիկոսական արժանաւոր կանգիդատներ լինել, բայց դեռ այնքան ժողովրդականութիւն չեն ստացել, որ կաթողիկոս դառնան: Նրանց ճանաչում են Ռուսաստանի հայերը, բայց ազգը դեռ նրանց չէ ճանաչում:

Մենք ունենք մի ծերունի եպիսկոպոս ևս. դա Ներսէսեան ժամանակների ամենահին եպիսկոպոսնե-

րից մէկն է: Նրա ընկերները՝ Վեհապետեան Գէորգեպետի սկոպուրը և Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը վաղուց արդէն թողել են այդ աշխարհը, բայց նա դեռ մնում է, և գուցէ շուտով կը տօնէ իւր ութսունամեայ տարեդարձը: Եթէ տարիների հնութիւնը պայման լինէր արժանաւորութեան, մենք շուտով կաթողիկոսական մատանին այդ ծերունու մատը կը դնէինք:

Ծերունին մի հանելուկային անձնաւորութիւն է. նրա կենսագրութեան մէջ խօսքեր շատ կան, բայց դորժ չը կայ. դա այն մարդիկների տեսակետից է, որոնց մասին հրաշքներ են պատմում միամիտներին:

Մենք այդ ծերունու մասին չէինք խօսի, եթէ նրան ևս կաթողիկոսական ընտրելիների թւում չը դնէին: Մենք դեռ հաւատացած ենք, որ նա իւր զառամեալ հասակում, երբ աշխոյժ, եռանդ և ամեն մտաւոր ու հոգեկան զօրութիւններ թուլանում են մարդու մէջ, -- այդ հասակում աւելի բարւոք կը համարի աղօթքով պարապել, քան աշխարհային փառքի համար մտածել, որին, տարակույս չը կայ, որ նա հազիւ թէ կը հասնի:

Առհասարակ կաթողիկոսական ընտրելիների մասին դատելով, մենք այն կարծիքն ունենք, որ աւելի նպատակարար կը լինէր, եթէ կաթողիկոսը տաճկաստանցի լինէր: Ի՞նչու: Այդ մասին կան զանազան պատճառներ, որոնցից երկուսը միայն հարկաւոր ենք համարում առաջ բերել: Նախ, մեր եպիսկոպոսների իւրաքանչիւրը ունի իւր առանձին կուսակցութիւնը, իւր մարդիկը, որոնք նրա կաթո-

ղիկոս դառնալուց յետոյ, շատ հասկանալի է, որ կաշխատեն ձեռք ձգել այն պաշտօնները, որ կան մեր հոգևոր կառավարութեան և ուսումնարանական վարչութեան շրջանակի մէջ: Օրինակ, մի եպիսկոպոս թեմական առաջնորդէ, միւսն սինօդի անդամ է, մի վարդապետ այս և այն վանքի վանահայր է, մի պարոն կամ թեմական տեսուչ է և կամ դպրոցի տեսուչ է, և դրանք նորընտիր կաթողիկոսի կուսակցութեանը չեն պատկանում, նա, անտարակոյս, պիտի աշխատէ փոխել զրանց և ամեն տեղ իւր մարդիկը մտցնել: Այստեղից առաջ կը գան, ինչպէս միշտ եղել է, շատ տարաձայնութիւններ, երկպառակութիւններ և դժգոհութիւններ թէ ժողովրդի մէջ և թէ հոգևոր կառավարութեան մէջ մի կողմից, իսկ միւս կողմից, շատ արժանաւոր անձինք կը զրկուեն իրանց տեղերից և նրանց կը փոխարինեն վատերը: Կուսակցական հոգին, կաթողիկոսական աթոռից ծագելով, կը տիրապետէ և միաբանութեան մէջ, և Սինօդի մէջ, և ամբողջ հոգևոր կառավարութեան մէջ: Հետևանքը պարզ է: Իսկ երբ կաթողիկոսը օտար երկրացի է, նա ոչ ոքի հետ հին կապեր չի ունենայ, կուսակցական ձև չի մտցնի իւր կառավարութեան մէջ, և միայն արժանաւորները գործերի զլուխը կանցնեն:

Գառնանք երկրորդ և ամենակարևոր պատճառին, թէ ինչու մենք աւելի նպատակայարմար ենք համարում, որ կաթողիկոսը տաճկաստանցի լինէր:

Ով որ փոքր ի շատէ տեղեակ է Էջմիածնի և Կ. Պօլսի պատրիարքարանի յարաբերութիւններին, անշուշտ նկատած կը լինի, որ 50-րդ թուականնե-

րից սկսած, տաճկաստանցիք սկսեցին խիստ սառն աչքով նայել դէպի Էջմիածինը, Համարելով նրան ոչ թէ ընդհանուր Հայոց Մայր աթոռ, այլ մի օտար Հիմնարկութիւն: Այդ սխալ կարծիքը աճեց ոչ միայն Հասարակ ժողովրդի մէջ, այլ մինչև անգամ այդ ժողովրդի բաւական ընտիր և խելահաս գլուխների մէջ: Պ. Մարկոս Աղաբէկեանը իւր գրուածքներով աւելի սաստկացրեց այդ կարծիքը: Մենք աւելորդ ենք Համարում մատնացոյց անել այլ անձինքների և գրուածքների վրայ, բաւական է լիշել պ. Իփէէքճեանի վերջին յօդուածի այն կէտերը, ուր նա առաջարկում է ազգային ժողովին՝ երբէք թոյլ չը տալ, որ Էջմիածինը ն ու ի ր ա կ ն ե ր ուղարկէ Տաճկաստան: Ի՞նչ է կամենում ասել դրանով պ. Իփէէկճեանը: Նա շատ լաւ գիտէ, որ Էջմիածինը կարօտութիւն չունի Տաճկաստան նուիրակներ ուղարկել այնտեղից փողեր հաւաքելու համար: Նա այն ևս գիտէ, որ Տաճկաստանի նուիրակները գալիս են այնտեղից փող են տանում: Վերջապէս, ինչ որ ասելու լինենք, այդ սառնութիւնը կը մնայ դարձեալ, միայն, Էջմիածնի բարձր Հեղինակութիւնը պահանջւած է, որ այդ սառնութիւնը վերացուի, որ տաճկաստանցիք Հաւատ և վստահութիւն ունենան իրանց Մայր աթոռի վրայ: Ի՞նչով կարող ենք օգնել այդ բանին:— Նրանով միայն, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը պէտք է ընտրուի Տաճկաստանից: Տաճկաստանցիք իրաւունք ունեն կասկածելու, երբ Էջմիածնում Սինօդի ամբողջ կազմակերպութիւնը բաղկացած է ռուսաստանցիներից բոլոր միաբանութիւնը ռուսաստանցի է, և եթէ կաթողիկոսն էլ ռուսաստանցի լինի, այլ ևս ի՞նչ

վստահութիւն կունենան այդ սուրբ Հիմնարկութեան վրայ, որ իրանց Համար օտար են Համարում: Պէտք է նրանցից մէկը լինի այդ Հիմնարկութեան մէջ: Անհերքելի է, որ մեր վերջին երկու կաթողիկոսներից (Մատթէոսից և Քէորզից) յետոյ կազմուեցաւ մի բարոյական և հոգևոր կապ տաճկաՀայերի և ռուսահայերի մէջ, և Էջմիածնի ազդեցութիւնը աւելի տարածուեցաւ Տաճկաստանի վրայ: Ի՞նչ էր պատճառը: — Պատճառներ շատ կային, բայց զլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ լիշեալ կաթողիկոսները տաճկաստանցի էին: Գրանց օրերում աւելի չաճախ սկսեցին տաճկաստանցի վարդապետները Էջմիածնում եպիսկոպոս ձեռնադրուել և տարածուեց Տաճկաստանի վիճակներում: Դա մեծ բան է:

Այժմ շատ պարզ է, թէ ինչու ենք մենք ցանկանում, որ ընդհանուր Հայոց Մայր աթոռի Հայրապետը ընտրուած լինէր Տաճկաստանից, և այդ ընտրեալները լինէին Ներսէսի և Խրիմեանի նման անձինք, որոնք բարձր Հեղինակութիւն ունեն ամբողջ ազգի մէջ:

Հետևեալ զլխում մենք կը խօսենք այն Հարցի վրայ, թէ ինչ միջոցներ պէտք է գործ դնել, որ ընտրելի կաթողիկոսը ազգի ընտրածը լինէր, և ոչ թէ մասնաւոր ինտերեսանտների:

V

Մենք անցեալ գլխում խոստացանք խօսել այն միջոցների վրայ, թէ ինչ պէտք է անել, որ նորընդիր կաթողիկոսը ժողովուրդի ընտրածը լինի և ոչ թէ մասնաւոր անհատների:

Փաստերի կարօտ չէ ապացուցանելու համար, որ մեր եկեղեցին ժողովրդական է, և մեր եկեղեցու հոգևոր գլուխը, ընդհանուր հայոց Հայրապետը, ընտրվում է ժողովրդից: Այդ դրութիւնը անբաժնի մտածեամբ պահպանվում էր հայոց անկախութեան ժամանակ, պահպանուեցաւ և այնուհետև, երբ Հայաստանը բաժանուեցաւ զանազան պետութիւնների մէջ: Մահմեդական տիրապետողներն անգամ չարգում էին հայոց եկեղեցու այդ հնաւանդ սովորութիւնը և իրանց ֆերմաններով հաստատում էին ժողովրդի ընտրեալին: Իսկ Էջմիածինը ռուսաց իշխանութեան ներքոյ ընկնելուց յետոյ, 1836 թուին, առանձին Պալատենայով, որ ռուսաց օրէնքների մի մասն է կազմում, անելի որոշ կանոններով սահմանուեցաւ կաթողիկոսի ընտրութեան եղանակը, պահպանելով այդ կանոնների մէջ այն հիմունքները, որ Հայաստանեայց եկեղեցու վաղեմի աւանտու-թիւնն էր:

Քայց ինչպէս էր կատարվում կաթողիկոսի ընտ-

բութիւնը — այդ մասին հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսք ասել, ի հարկէ, ոչ թէ սկսելով չորրորդ և հինգերորդ դարերից, այլ մեր մօտաւոր, շատ մօտաւոր ժամանակներից:

Մեզանում մի տեսակ մարդիկ, ոչ այնքան իրանց բարոյական արժանաւորութիւններով, որքան իրանց գործնական վարպետութիւններով, միշտ ձեռք ձգած են եղել հասարակական գործերի հոգաբարձութիւնը, և իրրև արտօնական ժառանգութիւն, վարուել են այդ գործերի հետ, որպէս կամեցել են: Հարկաւոր էր եկեղեցու երեսփոխան ընտրել, — այդ մարդիկն էին ներս պրծնում. հարկաւոր էր դպրոցի հոգաբարձու ընտրել, — այդ մարդիկն էին հոգաբարձու դառնում. մի հարուստ մարդ էր մեռնում, այս կամ այն բարեգործական նպատակով մի նշանաւոր կտակ էր անում, — այդ մարդիկն էին կտակակատար դառնում. կաթողիկոս էր վախճանվում, հարկաւոր էր նորը ընտրել, — այդ մարդիկն էին հասարակութեան կողմից պատգամաւոր դառնում, մի խօսքով, մեր ուսումնարանական և եկեղեցական բոլոր գործերի մէջ դրանք միջամտութիւն էին անում, միամիտների աչքերում փոշի էին փչում և իրանց շահերին բաւականութիւն էին տալիս: Այդ, կոնսիստորիաների և առաջնորդարանների մէջ մուկ որսացող կատուները, այդ, կրօնի, եկեղեցու սրբութեան անունով իրանց գրպանները պարարտացնող բարեպաշտները, իրանց անձը հասարակութեան առջև խոհեմ, խելացի և անշահասէր ցոյց տալու համար ևս՝ բաւական խորամանկութիւն ունէին: Նրանք ամեն բան գիտէին, նրանց մօտ ամեն գաղտնիքներ կային, բայց ամեն մարդու

ասել չէին կարող, և եթէ նրանց այս կամ այն գործողութիւնը հասարակութեան աչքում վատ էր երեւում, — հասարակութիւնն իրաւունք չունէր տրտնջալու կամ բացատրութիւն պահանջելու, որովհետեւ նոյն վատութեան մէջ մի լաւութիւն կար, որ նրանք պէտք է իբրև գաղտնիք պահէին: Սյուպէս էին խարում միամիտներին: Իսկ եթէ նրանց այդ ծածկապահութեան վարագոյրը բարձրացնէիր, այնտեղ կը տեսնէիր գատարկութիւն և իրանց շահը միայն — աւելի ոչինչ:

Փամանակակից մամուլը, որ պէտք է առաջնորդող լինէր հասարակութեան մտածութիւններին, որ պէտք է հասկացնէր նրան իւր իրաւունքները ու պարտաւորութիւնները, — մամուլը աւելի ևս թրմրեցնում էր հասարակութեանը, և աշխատում էր նրան միշտ անգիտակցութեան մէջ պահել: Նոյն նենգաւոր մամուլի խաւարամիտ ներկայացուցիչը հէնց այսօր, երբ հասարակական կարծիքը բաւական դարձած է, երբ ունենք զարգացած մարդկանց մի խոշոր թիւ, որոնք չարը բարիից որոշել գիտեն, — այդ մամուլի ներկայացուցիչը դեռ ևս այնքան լանդգնութիւն ունի, որ աշխատում է հասարակութեան գլխի տակին կակուղ բարձ գնել, աշխատում է նրան քնացնել, ասելով. «Թողէք «ընտրողները» իրանց կաթողիկոսին ընտրեն, մի խանգարէք նրանց, նրանք լաւ են հասկանում իրանց բանը, մի պղտորէք հասարակութեան մտքերը և այլն: Ո՞վքեր են այդ «ընտրողները», որոնք ամեն բան հասկանում են, իսկ մենք չենք հասկանում. — նոյն մարդիկը, որոնց մասին վերևում խօսեցինք, և մի

խմբագիր, որ քաղցած աղուէսի նման ամեն վեղա-
րաւորի գրպանից հոտ է քաշում, որ տեսնէ, թէ
որն է պարարտ, որպէս զի նրա կանդիտատուրան
պաշպանէ:

Այդ մարդիկը գեռ ևս իրանց սգորմելի ան-
ցեալի մէջն են ապրում: Նրանք չը գիտեն, որ ժա-
մանակները, պայմանները և հանդամանքները փո-
խուել են, բայց իրանք մի և նոյնն են մնացել, ինչ
որ էին քսան-երեսուն տարի առաջ: Այդ մարդիկը
սիրում են բուերի նման խաւարի մէջ գործել, որով-
հետև լոյսը երևան կը հանէր նրանց խարդախու-
թիւնները, և ամենին մատնացոյց են անում գէպի
մթութիւնը, ասելով, տեսէք, ամեն ճշմարտութիւն-
ներ աչնտեղ են թագնուած: Նրանք և մեզ ասում
են, թէ իրաւունք չունէք քննադատել այս և այն
կաթողիկոսական ընտրելիի ոչ արժանաւորութիւն-
ները և ոչ թերութիւնները, որովհետև ամեն
ճշմարտութիւններ նրանց մասին պահուած են էջ-
միածնի և Ա. Պօլսի Ազգային ժողովի արխիւներում
(այսինքն վարագոյրի ետևում): Իսկ այդ հրապարա-
կախօսները կամ այն «ընտրողները» գիտե՞ն արգեօք,
թէ ինչ կայ արխիւներում. եթէ մի բան կա, ինչո՞ւ
չեն ցոյց տալիս:

Հրապարակախօսի համար արխիւներ պէտք չեն,
հրապարակախօսի արխիւը ընթացիկ կեանքն է իւր
բազմատեսակ երևոյթներով, որ ամենի համար բաց
է, ով որ գիտելու և քննելու ընդունակութիւն ունի:
Մեզ ինչ պէտք է գիտենալ, թէ Ներսէսի կամ Խրի-
մեանի մասին արխիւներում ինչ թղթեր կան. մենք
քննում ենք նրանց իրանց գործերով, որ կատարուել

են բացարձակ հրապարակի վրայ, աշխարհի աչքի առջև: Կամ ինչ իրաւունք ունենք ենթադրելու մի որևիցէ Խիկարի մասին, որ իւր ամբողջ կեանքում ոչինչ լաւ բան չէ արել, — թէ նրա լաւ գործերի արձանագրութիւնները պահուած են այս և այն արխիւում:

Իսկ ինչո՞ւ են այդ խորհրդաւոր արխիւը մէջ ձգում: — Նրա համար միայն, որ իրանց կանգիտատի անգործունէութիւնը ծածկեն, հաւատացնելով ժողովրդին, որ, թէև նա յայտնի ոչինչ բան չի արել, բայց ծածուկ շատ բան է արել, որ գաղտնի պահուած են արխիւներում, — և ընդհակառակն, — մի արժանաւոր և պիտանի գործիչին մրտել աշխատեն, մոլորեցնելով հասարակութեանը, որ նա, թէև ձեռն աչքի առջև շատ գործեր է կատարել, բայց այդ բոլորը խարէութիւն է, որովհետև արխիւներում նրա մասին շատ վատ թղթեր կան:

Այդ հասարակական գործերի խաբեբայ արխիւարիւսները, որոնց արխիւում իսկապէս ոչինչ չըկայ, բացի այս և այն անձի մասին զգուելի բամբասանքներից, — միշտ ցոյց են տուել հասարակութեանը, թէ բոլոր հասարակական գործերի թելերի ծայրերը իրանց ձեռքումն է, թէ իրանք զանազան բարձր շրջանների հետ կապեր ունեն թէ իրանք իրաւունք ունեն վճռելու ամեն գործերը, — բայց երբ պատառում ես նրանց խաբեբայութեան վարագոյրը և ցոյց ես տալիս նրանց դատարկութիւնը, այդ ժամանակ կատաղում են, և սկսում են տղեղ հայհոյանքներ թափել: Նոյն հայհոյանքները ընդունեցինք և մենք: Քայց մենք վճռել ենք հայհոյանքներով չը պատասխանել նրանց, որովհետև

այդ մարդկանցը հայհոյելն անգամ մեծ պատիւ է:

Մենք չենք փախչում ազնիւ բանաւորից և զանազան վիճելի հարցեր մշակելու համար օգտաւէտ ենք համարում այդ: Իսկ երբ բուն հարցը մի կողմ դնելով, սկսում են իրանց անմաքուր ձեռքերով մեր անձնականութիւնը շօշափել, — այդ ժամանակ, մեզ ոչինչ չէ մնում անել, բայց միայն արհամարհանքով երես դարձնել դրանցից և շարունակել մեր դործը:

Մենք մի շարք յօդուածներով, մինչև ընտրութեան օրը, անդադար պիտի մշակենք կաթողիկոսական հարցը, և հաւատացած ենք, որ այժմ հասարակական կարծիքն այն աստիճան զարգացած է, որ կարող է որոշել օգտաւէտը վնասակարից, որ կարող է ճանանչել, թէ ովքեր են ժողովրդի ճշմարիտ բարեկամները. նրանք, որ Հայաստանեայց եկեղեցու պաշտպանների դիմակով աշխատում են վեր բարձրացնել Լուսաւորչի Սուրբ Աթոռի վրայ մի անարժան եկեղեցական, թէ նրանք, որ ցանկանում են որ այդ աթոռը իւր արժանաւոր ժառանգորդն ունենայ:

Գառնանք դէպի մեր խօսքը:

Մենք խոստացել էինք այս անգամ խօսել ընտրութեան եղանակի մասին: Ինչպէս երևաց «Մշակի» № 193-ում (1883 թ.) տպուած Բագուի թղթակցութիւնից, մեր գաւառում դեռ չը գիտեն, թէ ո՞ր քաղաքից և ինչպէս պէտք է ընտրել պատգամաւորներին Էջմիածին ուղարկելու համար: Այդ անգիտութիւնը մենք վերաբերում ենք մեր մամուլի զանցառութեանը, մի կողմից, և մեր հոգևոր վարչութեան անտարբերութեանը, միւս կողմից, որ մինչև այսօր չեն ծանօթացրել ժողովրդին կարգ ու կանոնի հետ:

Նախ հարկաւոր ենք համարում դնել ցուցակը, թէ քանի ձայներով է ընտրվում ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը և այդ ձայները որպէս են բաժանուած:

Ռ ու ս ա ս տ ա ն ու մ .

Էջմիածնի սինոդն ունի	8 ձայն
Էջմիածնի միաբանութիւնն ունի	7 —
6 թեմերի առաջնորդներն ունին	6 —
6 թեմերից 6 աշխարհական պատգամաւորներ ուսին	6 —
<hr/>	
Ընդամենը	27 ձայն:

Նկատելու արժան է, որ Ռուսաստանի հայերի 27 ձայնից 6-ը միայն պատկանում է ժողովրդի ներկայացուցիչներին, իսկ 21 ձայներ պատկանում են հոգևորականութեան ներկայացուցիչներին, ուրեմն, իսկապէս այստեղ ընտրողը ոչ թէ ժողովուրդն է, այլ հոգևորականութիւնը:

Տ ա ճ կ ա ս տ ա ն .

45 առաջնորդական թեմերից մի-մի թեմական առաջնորդներ և մի-մի աշխարհական պատգամաւորներ ունին . 90 ձայն:

Պ ա ր ս կ ա ս տ ա ն .

Ատրպատականի վիճակից թեմական
առաջնորդն ունի 1 ձայն:

Նոյն վիճակից մի աշխարհական պատգամաւոր ունի 1 —

Հ ն դ կ ա ս տ ա ն ի և Ս պ ա Հ ա ն ի
վ ի ճ ա կ ն ե ռ ի ց .

Թեմական առաջնորդն ունի . . . 1 ձայն
Մի աշխարհական պատգամաւոր ունի 1 —

Բոլոր ձայների գումարն է . 121

Կ. Պօլսի ազգային երեսփոխանական ժողովը իւր պատրիարզի հետ, իբրև ներկայացուցիչ ամբողջ Տաճկաստանի հայոց ազգաբնակութեան, իրան սեպհականացնելով 90 ձայնի իրաւունքը, ուղարկում է Էջմիածին երկու պատգամաւոր, մէկը հոգևորական, միւսը աշխարհական, որոնք նոյնպէս 90 ձայնի իրաւունք են վայելում: 1866 թուականում, այսինքըն հանգուցեալ Քէորզ կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, Կ. Պօլսի ազգային ժողովը ուղարկել էր Էջմիածին իբր պատգամաւոր այժմեան Ներսէս պատրիարզին և Յակոբ Էֆէնդի Նորատունկեանին:

Պէտք է ի նկատի առնել, որ Տաճկաստանի պատգամաւորների կամքին չէ թողուած, որ նրանք ում համար և կամենալին, նրա օգտին քուէ տալին, ալ Ազգային ժողովը, նախ քան նրանց ճանապարհ դնելը, իւր որոշումն անում է և իւր ընտրելիների անունները տալիս է իւր պատգամաւորներին, պարտաւորացնելով նրանց, որ իւր ընտրելիների օգտին միայն քուէ տալին: Այդ դէպքում, մենք հաւատացած ենք, որ Տաճկաստանի պատգամաւորները ոչ կաշառուել կարող են և ոչ մեղանչել իրանց յանձնարարութեան դէմ, միայն ցակալի էր, աւելի ապահովութեան համար, փոխանակ երկու պատգամաւորի, ուղարկելին զօնէ երեքը:

Կաթողիկոսը, որպէս վերևում ցոյց տուինք, ընտրվում է 121 ձայնով, այդ ձայներից 27-ը պատկանում է Ռուսաստանի Հայերին, 4-ը Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայերին, իսկ 90-ը Տաճկաստանի Հայերին: Զատ պարզ է, Տաճկաստանցիք ընտրող կը լինեն, որովհետև ձայների մեծամասնութիւնը նրանց կողմն է: Մենք դրա դէմ ասելիք չունենք, մենք խոնարհվում ենք իրաւունքի առջև, ընդունելով, որ Տաճկաստանի Հայերը ազգի մեծամասնութիւնն են կազմում: Միայն ցանկալի է, որ Կ. Պօլսի ազգային ժողովը լաւ կազմակերպուած լինէր, իւր պակաս անդամների թիւը լրացնէր, և այն մեծ սխալը չը գործէր, ինչ որ արաւ 1858 թուականին, Հանդուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, որ փոխանակ իւր կողմից Էջմիածին պատգամաւորներ ուղարկելու, իւր իրաւունքը օտարներին յանձնեց...

Եւ այսպէս, Տաճկաստանի պատգամաւորները, և որքան մեզ յայտնի է, Պարսկաստանի պատգամաւորները նախապատրաստուած են ներկայանում կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին, այսինքն՝ այն Հասարակութեան կողմից, որ նրանք ուղարկուած են լինում, պատուէր են ստանում, թէ իրանց քուէն ում օգտին պէտք է տան: Իսկ Ռուսաստանի պատգամաւորները ներկայանում են անպատրաստ: Ռուսաստանի 6 թեմերը ընտրում են 6 աշխարհական պատգամաւոր և առաջնորդների հետ ուղարկում են Էջմիածին: Քայց թեմական ժողովուրդը իւր պատգամաւորներից խոստում չէ առնում, թէ նրանք ում օգտին պէտք է քուէ տան, այլ թողում է նրանց կամքին: Այդ, մեր կարծիքով, ուղիղ չէ: Եթէ մի Հասարակութիւն ընտրու-

Թեան համար ուղարկում է իւր պատգամաւորին, այդ հասարակութիւնը պէտք է նախապէս զիտենայ, թէ իւր ներկայացուցիչը ո՞ւմ կանդիտատուրան կը պաշտպանէ և ո՞ւմ օգտին քուէ կը տայ, — այլապէս այդ պատգամաւորը չի լինի այն հասարակութեան բաղձանքների թարգմանը: Եթէ ի նկատի առնենք, թէ Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսների ընտրութեան ժամանակ Ռուսաստանի թեմերից ինչ պատգամաւորներ են ուղարկուել Ս. Էջմիածին, մեր պահանջը շատ հասկանալի կը լինի: Այդ առիթով մենք կը շարունակենք խօսել հետևեալ գլխում:

VI

Մենք նախորդ գլխում կանգ առանք այն տեղի վրայ, թէ մեր վեց թեմերից ընտրուած պատգամաւորները պէտք է թեմական Հասարակութեան բաղձանքների թարգմանը լինեն և իրանց քուէն տան յօգուտ այն ընտրելիի, որին Հայրապետական աթոռին արժան է Համարում թեմական ժողովուրդը:

Այստեղ ծագում է մի հարց, արդեօք թեմական ժողովուրդը ինչ եղանակով կարող է իւր ցանկութիւնը յայտնել իւր պատգամաւորին, թէ ինքը ումն է արժան Համարում: Պա շատ հեշտ է, միայն պէտք է Հասարակութեանը ծանօթացնել այն ձևերի հետ, թէ ինչպէս են ընտրվում թեմական պատգամաւորները: Մինօղի և մարմնաւոր իշխանութեան տուած հրահանգների համեմատ, թեմական առաջնորդների միջոցով, ամեն մի թեմի իւրաքանչիւր վիճակից (ուր կան առաջնորդական յաջորդներ կամ հոգևոր գործակալներ) ընտրվում են երկու երեսփոխաններ, որոնք հաւաքվում են թեմական քաղաքում և բոլորը միասին ընտրում են մի պատգամաւոր Իջմիածին ուղարկելու համար: Ահա այդ երեսփոխանները, որպէս թեմական Հասարակութեան ներկայացուցիչներ, կարող են թեմական առաջնորդի հետ ժողով կազմել իրանց ընտրելիներին նախապէս որոշել, յետոյ

իրանց պատգամաւորից խոստումն առնել, որ նա իւր քուէն իրանց որոշած կանգիտատի օգտին տալ, և ոչ մի ուրիշի համար: Ի հարկէ, պատգամաւորը ևս իւր բարոյական արժանաւորութիւններով պէտք է լինի այնպիսի անձն, որ չը դաւաճանէ իւր խոստմանը: Եւ այսպիսով, պատգամաւորը կը լինի ճշմարտապէս թեմական ժողովրդի ներկայացուցիչը և նրա քուէն կը համարուի հասարակութեան ձայնի տրտայայտութիւն: Բայց մինչև այսօր, մեր վերջին կաթողիկոսների ընտրութեան ժամանակ, այսպէս չէ եղել. ամեն մի թեմ ուղարկել է Էջմիածին իւր պատգամաւորին, առանց կանխապէս նրանից խոստում առնելու, թէ նա ո՛ւմ կանգիտատուրան պէտք է պաշտպանէ:

Պատգամաւորների վրայ խօսելով, չենք կարող առանց նկատողութեան թողնել մի այլ, բաւական աչքի զարկող երևոյթ: Երբ կարգում ենք մեր վերջին կաթողիկոսների ընտրութեան համար Էջմիածին ուղարկուած պատգամաւորների ցուցակը, տեսնում ենք, որ համարեա բոլորն էլ զանազան մանր և խոշոր աստիճանաւորներ են եղել: Մարդիկ, որ իրանց կեանքում մի հայոց լրագիր չեն կարդացել, մարդիկ, որ ծանօթ չեն Հայաստանեայց եկեղեցու ոչ անցեալի և ոչ ներկայի հետ, մարդիկ, որ չըգիտեն Էջմիածնի ու նրա ծայրագոյն հայրապետի բարձր նշանակութիւնը, թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ ունի նա Ռուսաստանի հայ հասարակութեան հետ մասնաւորապէս, և այլ պետութիւնների մէջ ապրող հայ հասարակութեան հետ ընդհանրապէս, վերջապէս մարդիկ, որ երբէք չեն հետաքրքրուել մեր հոգևորականների կեանքով ու

գործունէութեամբ, և չեն ուսումնասիրել մեր հոգևոր կառավարութիւնների պայմանները, թէ այստեղ և թէ օտար երկրներում, — այս տեսակ մարդիկ, շատ հասկանալի է, որ իրանց կարծիքների և ընտրութիւնների մէջ կարող են սխալներ գործել:

Մենք կարծում ենք, որ մինչև այժմ նոյն իսկ մեր ժողովուրդը կաթողիկոսական ընտրութեան վրայ նայել է ոչ թէ որպէս մի եկեղեցական սուրբ խորհուրդի վրայ, այլ որպէս մի փառաւոր հանդիսի վրայ, և այդ պատճառով, աշխատել է նոյն հանգէսին վայելուչ մարդիկ ուղարկել, որոնք աչքի ընկնէին աւելի իրանց արտաքին փայլով, քան թէ ընտրութեան սուրբ խորհուրդի մեծութեան ու վսեմութեան հասկացողութեամբ:

Այս ասելով, մենք ամենևին նպատակ չունենք յայտնել այն միտքը, թէ ժողովրդի պատգամաւորները պէտք է աստիճանաւորներից ընտրուած չը լինեն: Պատգամաւորներ կարող են ընտրուած լինել ժողովրդի ամեն դասակարգից, լինէր նա աստիճանաւոր, արհեստաւոր, վաճառական, խմբագիր, վարժապետ, մի խօսքով, ամեն պարագայում մարդիկ, միայն թէ նրանք յայտնի լինէին իրանց հասարակութեան մէջ, որպէս խղճմտաւոր և գործին ծանօթ անձինք, և տեղեակ լինէին Հայաստանեայց եկեղեցու և նրա հոգևոր կառավարութեան ներկայ պահանջներին:

Հանգուցեալ Ներսէս, Մատթէոս և Քէորդ կաթողիկոսների ընտրութեան մասին սինօդի կազմած արձանագրութիւնների մէջ տեսնում ենք, որ մեծ անպատեհութիւններ են ծագում, երբ այս և այն տեղից ընտրուած պատգամաւորները չեն կարողա-

նում նշանակած ժամանակին Էջմիածնում ներկայ գտնուել: Քացակալութեան պատճառները կարող են զանազան լինել, կամ Հիւանդութիւն, կամ մի անձնական կարևոր գործ արդելք է դնում: Ոմանք տեղի Հեռաւորութեան կամ ծախքերի ծանրութեան համար չեն կարողանում ներկայանալ: Այդպիսիներին գրում են բացակաների ցուցակում: Այդ անպատեհութեան առաջն առնելու համար, մինչև այժմ ոչինչ կարգադրութիւն չէ եղել: Եւ որպէս զի բացակաների տեղը պարապ չը մնայ, այդ մասին մենք կառաջարկենք մի քանի հնարներ: Նախ, աւելի կանոնաւոր կը լինէր, որ իւրաքանչիւր թեմ իւր պատգամաւորին ընտրելու ժամանակ, ընտրէր և մի կանգիտատ նրա համար. եթէ առաջինը չէր կարող գալ, նրա պաշտօնը կը կատարէր երկրորդը, այսինքն՝ կանդիտատը:

Այդպիսի դէպքերում, երբ մի պատգամաւոր անձամբ չէր կարողանում ներկայ գտնուել, կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին, նա իւր ձայնը տալիս էր կամ Էջմիածնի միաբանութեանը, կամ սինօզին և կամ մի մասնաւոր մարդու: Քոնէ մինչև այժմ այսպէս է եղել սովորութիւնը: Եւ այդ անում էին ոչ թէ առանձին պատգամաւորներ, այլ ամբողջ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, որպէս է Կ. Պօլսի պատրիարքարանը: 1858 թուականին, այսինքն Մատթէոս կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, Կ. Պօլսի պատրիարքարանը իւր Ազգային Գերագոյն ժողովի հետ, լրբւն ներկայացուցիչ ամբողջ տաճկահայերի կողմից, իրանց ձայնը (90 քուէի իրաւունքով) առանձին հաւատարմաթղթով տուեցին իշխան Աւ-

սիլ Յոնպովիչ գեներալ Բէբուժովին: Եւ որովհետեւ իշխանը վախճանուեցաւ նախ քան կաթողիկոսի ընտրութիւնը, այդ պատճառով, Կ. Պօլսի պատրիարքը և Ազգային Գերագոյն ժողովը նոյն իրաւունքը յանձնեցին իշխան Իսակ Սիմօնիչ Թուճանովին և ազնուական Արեւ Եագօրիչ Գուրգենբէգովին, որոնք ներկայացան կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովում որպէս Տաճկաստանի Հայերի կողմից լիազօր պատգամաւորներ:

Կաթողիկոսի ընտրութեան Համար ժողովրդից ընտրուած պատգամաւորները, երբ անձամբ չեն կարողանում ներկայանալ, ամենևին իրաւունք չունեն իրանց ձայնը կամ քուէն մի ուրիշին յանձնել, որպէս փոխանորդի, որովհետեւ դա Հակառակում է Պալատէնիայի 14-րդ յօդուածին, ուր պարզ ասուած է. «Այսօքիք ընտրեալ պատգամաւորք (եկեղեցական և աշխարհական) եթէ չը կարացեն ներկայանալ անձամբ ի վանս Էջմիածնի ցնշանակեալ ժամանակըն վասն ընտրութեան պատրիարդի, ունին իրաւունս յայտնել զրութեամբ զդատողութիւն իւրեանց՝ Հասուցանելով զայն ի սիւնհոգոսն Էջմիածնի»:

Այս յօդուածի իմաստից Հասկացվում է, որ իւրաքանչիւր պատգամաւոր, երբ չէ կարողանում անձամբ ներկայ գտնուել կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին, իրաւունք ունի զրութեամբ յայտնելու իւր դատողութիւնները, թէ նա որ եկեղեցականին աւելի յօրմար է Համարում կաթողիկոս ընտրելու, և նրա կարծիքը ընդունվում է որպէս նրա քուէն: Այդ միտքը աւելի բացատրուած է Պալատէնիայի 17-րդ յօդուածի մէջ ևս:

Մենք այդ մասին երկար չէինք խօսի, եթէ մեր Հասարակութիւնը կամ օտար երկրներում ապրող Հայերին ճշմարտութեամբ յայտնի լինէին կաթողիկոսի ընտրութեան Համար սահմանուած կարգ ու կանոնները: Մատթէոս կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ Սպահանի և Հնդկաստանի Հայոց պատգամաւորները, տեղի հեռաւորութեան պատճառով, չը կարողանալով անձամբ ներկայ գտնուել, զրկուեցան ընտրութեանը մասնակցելուց: Քայց եթէ նրանք տեղեակ լինէին կանոնների հետ, կարող էին իրանց կարծիքը և ցանկութիւնը թղթով յայտնել: Հեռադիրը և փոստային կանոնաւոր յարաբերութիւնները այժմ աւելի հեշտացրել են այդ դործը:

Այսքան մեր աշխարհական պատգամաւորների մասին, մի քանի խօսք ևս մեր Հոգևոր պատգամաւորների մասին:

Ռուսաստանի 6 թեմերից ընտրվում են 6 աշխարհական և 6 հոգևորական պատգամաւորներ: Աշխարհական պատգամաւորների վրայ խօսելով, մեր յօդուածի սկզբում այն միտքը յայտնեցինք, որ նրանք պէտք է լինեն իրանց ընտրող Հասարակութեան կամքի և ցանկութեան թարգմանը և նրանց քուէն պէտք է լինի արտայայտութիւն նույն Հասարակութեան ձայնի: Այստեղ ծագում է մի Հարց, արդեօք հոգևորական պատգամաւորներն էլ պէտք է ենթարկուեն Հասարակութեան կամքին, թէ նրանք ազատ են իրանց ընտրութեան մէջ, և ո՛ւմ օգտին կամենան, կարող են քուէ տալ:

Այդ Հարցը վճռելու Համար Հարկաւոր ենք Հա-

մարում գնել այստեղ Պալատէնիայի 13-րդ յօդուածը, ուր ասուած է.

«Իւրաքանչիւր վիճակ Լուսաւորչական Հայոց առ ընտրութիւն պատրիարզի նշանակէ զերկուս պատգամաւորս՝ զմի եկեղեցական և զմի աշխարհական: Պատգամաւորն եկեղեցական պարտի լինել կամ նոյն ինքն թեմակալ առաջնորդն, կամ այլ ոք եկեղեցական նշանակեալ ի նմանէ: Իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց, ի Հարիւրապետաց (չլւղբաշաց, ի մելիքաց) և այլոց պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ՝ որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմի ծիսի այսր եկեղեցւոյ»:

Յօդուածի իմաստից պարզ է, որ, ինչպէս աշխարհական սլատգամաւորին, այնպէս էլ Հոգևորական պատգամաւորին նշանակողը կամ ընտրողը վիճակի Հասարակութիւնն է: Եթէ աշխարհական պատգամաւորը պէտք է լինի Հասարակութեան ձայնի արտայայտիչ, շատ Հասկանալի է, որ նոյնը պարտաւոր է լինել և Հոգևորական պատգամաւորը:

Մեզ դեռ չայտնի չէ, և սինօզի «Արարատ» ամսագրի մէջ տպած պաշտօնական արձանագրութիւնների մէջ այդ մասին ոչինչ չենք գտնում, թէ մինչև այսօր մեր թեմերի Հոգևորական պատգամաւորները ինչպէս են ներկայացել կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին. արդեօք իրանց անձնակազմն ձայնով, թէ նրանք միացել են աշխարհական պատգամաւորների Հետ և երկուսը միասին արտայայտել են այն Հասարակութեան ձայնը, որի կողմից ընտրուած և ուղարկուած են եղել:

Այդ հարցը պարզելու համար հարկ է դիմել մեր եկեղեցական կառավարութեան ու մեր եկեղեցու ոգուն և նրա աւանդական սովորութիւններին:

Հայկական եկեղեցին, այդ բառի բուն աւետարանական նշանակութեամբ, միացնում է իւր մէջ Քրիստոսի հաւատացեալներին, իբրև մի անբաժան մարմին, որի մէջ թէ հոգևորականը և թէ աշխարհականը, որպէս նոյն մարմնի անդամներ, սերտ կերպով կապուած են միմեանց հետ. առանձնութիւններ չը կան այդ մարմնի մէջ, բոլորը անդամներ են: Եկեղեցականը, ինչ աստիճանի և պատկանէր նա՝ կաթողիկոս, եպիսկոպոս կամ քահանայ, ժողովրդի ընտրեալն է՝ իւր հոգևոր պէտքերը մատակարարելու համար: Այդ է պատճառը, որ ասում ենք մեր եկեղեցին ժողովրդական է:

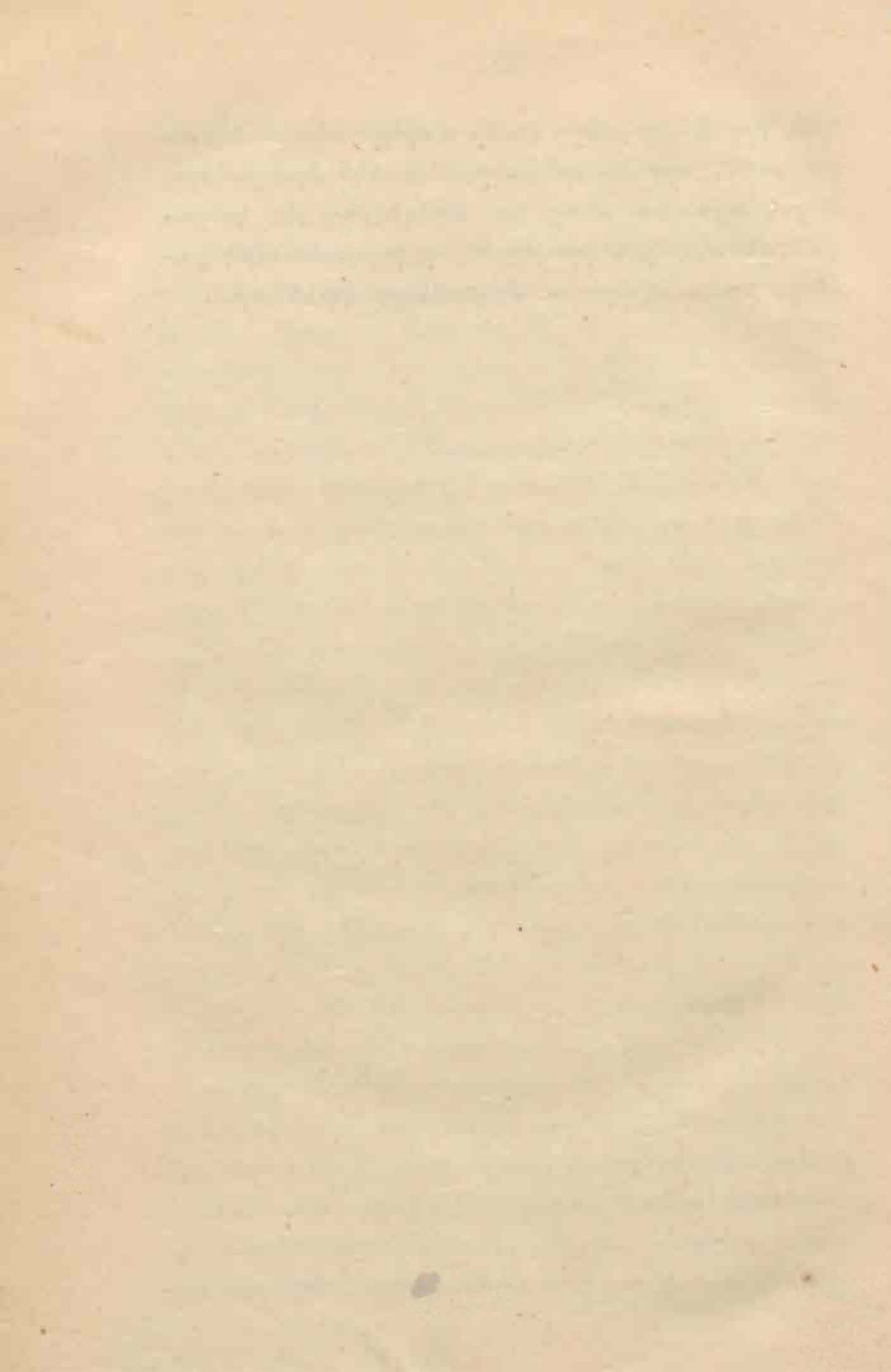
Տաճկաստանի հայ հասարակութեան մէջ աւելի ճիշտ կերպով պահպանուել է եկեղեցու և եկեղեցական կառավարութեան ժողովրդականութիւնը: Այստեղ պատրիարքը, թեմական առաջնորդը, ծխական քահանան, բոլորը ընտրվում են ժողովրդից: Կաթողիկոսի ընտրութեան վերաբերութեամբ տաճկաստանցիք նոյնպէս պահպանել են իրանց ժողովրդական իրաւունքները: Այդ պարզ տեսնվում է այն պաշտօնական գրութիւններից, որով նրանք մասնակցել են մեր կաթողիկոսների ընտրութեան մէջ: Նրանցից երևում է, որ թէ պատրիարքները և թէ թեմական առաջնորդները առանց ժողովրդի համաձայնութեան առանձին կամք կամ ձայն չեն ունեցել:

Յիշեալ սովորութիւնը աւելի կանոնաւոր կերպարանք ստացաւ Կ. Պոլսի Ազգային Սահմանադրու-

Թեան Հաստատուելուց յետոյ, երբ ազգային երեսփոխանական ժողովը իւր պատրիարքի նախագահութեամբ դարձաւ ամբողջ Տաճկաստանի Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ: Իսկ սահմանադրութեան Հաստատուելուց առաջ, Տաճկաստանի պատրիարքարանները (Վ. Պօլսի և Երուսաղէմի) և բոլոր թեմական առաջնորդները մասնակցում էին Էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրութեանը առանձին-առանձին: Եւ որովհետեւ զանազան Հանգամանքների պատճառով նրանք չէին կարողանում անձամբ ներկայանալ կամ յատուկ պատգամաւորներ ուղարկել, այդ պատճառով իրանց ցանկութիւնը յայտնում էին զբաւոր կերպով: Նրանց թղթերը ծառայում են մեզ Համար՝ որպէս Հաստատուն ապացոյցներ, որ աշխարհականների ձայները երբէք բաժանուած չեն եղել միմեանցից, այլ նրանց մէջ եղել է միշտ կատարեալ Համաձայնութիւն: Որովհետեւ երբէք չէ պատահել որ թեմի ժողովուրդը մէկ ընտրելիի Համար ձայն տար, իսկ թեմական առաջնորդը կամ պատրիարքը մի ուրիշ ընտրելիի Համար ձայն տար: Թէ ժողովրդի ներկայացուցիչները և թէ հոգևորականութեան ներկայացուցիչները միշտ միասին են զրել իրանց թրդութերը, միասին են ստորագրել և փոխադարձ Համաձայնութեամբ ուղարկել են Ս. Էջմիածին:

Սեր եկեղեցու այդ Հնաւանդ սովորութիւնները ի նկատի առնելով, մենք կարծում ենք, որ մեր, Ռուսաստանի, թեմական առաջնորդներն ևս պէտք է Համաձայնութիւն կայացնեն իրանց թեմական Հասարակութեան Հետ և իրանց ձայները չառանձնացնեն աշխարհական պատգամաւորների ձայ-

նից: Այդ է պահանջում մեր ժողովրդական եկեղեցու ողին, այդ են պահանջում և եկեղեցու շահերը, — իսկ ալլապէս, մենք կը ստեղծէինք մի կղերական վնասակար ուղղութիւն, որ իւր առանձին շահերը, նպատակներն ու ձգտումները կունենար...

1. Ազգ.
 2. Մշակ.
 3. Մի քանի գծեր Խրիմեան Հայրիկի կեանքից.
 4. Հողագործին.
 5. Վարաց.
 6. Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան.
 7. Կ. Պօլսի Ս. Պատրիարքի (Խրիմեանի) հրատարումը.
 8. 1873 թ. կուսակցութիւնները Կ. Պօլսի մէջ և ազգացիին մամուլը.
 9. Նամակներ.
 10. Նուէր Վասպուրականի Արձուոյն.
 11. Կաթողիոսական հարցի Առիթով.
-

**ՐԱՖՖԻ ՄԱՀԻՅ ՅԵՏՈՅ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ՄԵՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԼՄԲ.**

1. Հայ կինը² և Հայ երիտասարդութիւնը 1 ու. 50 կ.
2. Խէնթ և Ջալալէդդին, Շերկուսը մէկ գրքի
մէջ ամփոփուած 2 „ 50 „
3. Դաւիթ-բէկ հ. I. II. III. վերջաբանով . . 3 „ — „
4. Մինն աչսպէս, միւսն աչնպէս (պատկեր.) . 1 „ — „
5. Կայծեր հ. Ա. երկրորդ տպագրութեամբ . 2 „ — „
6. Կայծերի վերջը — „ 50 „
7. Վէպիկներ և պատկերներ հ. Ա. 2 „ — „
8. Վէպիկներ և պատկերներ հ. Բ. 2 „ — „
9. Արծիւ Վասպուրականի — „ 70 „

Ընդամուսնի լոյս կը տեսնի «ԶԱՀՐՈՒՄԱՐ» անտիպ և մեծ աշխատութիւնը:

Հրատ. Այրի Աննա Մելիք-Յակոբեան ՐԱՖՖԻ

ՀԵՏՂՀԵՏԻ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՄՆԵՆ ԲԱՓՓԻԻ ՀԵՏԵԻԵԱԼ
ԱԶԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

1. Վէպիկներ և պատկերներ չ. Գ.
2. Բանաստեղծութիւններ (տպուած և անտիպ) չ. Ա.
3. " " " չ. Բ.
4. Թանապարհորդութիւններ, որոնց մի մասը տպուել են
 «Մշակի» և «Փորձի» մէջ, իսկ միւս մասը անտիպ է:
5. Ազգային համարօտ պատմութիւն՝ հայկից մինչև Լևոն Զ.
6. Ընդհանուր աշխարհագրութիւն.
7. Նամակներ.
8. Սալբի Ա. Բ և Գ. մեծադիր հատոր (անտիպ աշխատ.)
9. Հրասարակախօսութիւններ.
10. Քննադատութիւններ:

ՐԱՑՑԻԻ

ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՔԵՐՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԱԶԽԱ-
ՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

	Ո.	Կ.
1. Փունջ I. հատոր (սպառուած)	1	50 "
2. Փունջ II. հատ. (սպառուած)	1	50 "
3. Խամսալի Մելիքութիւնները (սպառուած)	1	50 "
4. Խաչագողի չիշատակարանը I և II մ. (սպ.)	1	20 "
5. Խաչագողի չիշատակարանը III և IV մ.	1	50 "
6. Ոսկի աքաղաղ (սպառուած)	1	— "
7. Ղարաբաղի աստղագետը (սակաւաթիւ)	1	20 "
8. Կայէնի կտակը (թարգմանութիւն)	1	20 "
9. Կայծեր I. հատ. (Բ. տպագրութիւն)	2	— "
10. Կայծեր II. հատոր.	2	50 "
11. Կայծերի վերջը (սպառուած)	—	50 "
12. Հայ կիներ և Հայ երիտասարդութիւնը	1	50 "
13. Դաւիթ-բէկ Հ. Ա. Բ և Գ. վերջաբանով (երկ- րորդ տպագրութիւն)	3	— "
14. Սամուէլ (սակաւաթիւ)	5	— "
15. Խէնթ և Ջալալէդդին (երկրորդ տպագր.)	2	50 "
16. Մինն աջապէս, միւսը աջնապէս (պատկեր)	1	— "
17. Վէպիկներ և պատկերներ հատոր Ա.	2	— "
18. Վէպիկներ և պատկերներ հատոր Բ.	2	— "
19. Արծիւ Վասպուրականի	—	70 "

